
APJ

Azərbaycan Prokuroru Jurnalı

LAW JOURNAL

Bakı - 2021

Baş redaktor:

Kamran Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru

Baş redaktorun müavini :

Elnur Musayev

Baş Prokurorluğun Cinayət təqibindən kənar
İcraatlar idarəsinin rəisi

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Əmir Əliyev

Bakı Dövlət Universitetinin professoru, hüquq
elmləri doktoru

Aleksandr Merejko

Kiyev Dövlət Universitetinin professor, hüquq elmləri
doktoru

Oleq Zayçuk

Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,
akademik, hüquq elmləri doktoru

Vladimir Xomiç

Belarus Dövlət Universitetinin professoru, Belarusun
əməkdar hüquqşünası, hüquq elmləri doktoru

Aleksandr Volevodz

Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu –
Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Muharrem Özen

Ankara Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Anna Pavlovska Daneva

Şimali Makedoniya Respublikasının Müqəddəs Kiril və
Mefodi Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Şəhla Səmədova

Bakı Dövlət Universitetinin professoru, hüquq
elmləri doktoru

Məsul katib:

Şəmşir Şəmşirli

Cinayət təqibindən kənar icraatlar idarəsinin rəis müavini

MÜNDƏRİCAT

BAŞ REDAKTORDAN.....	6
CİNAYƏT TƏQİBİNDƏN KƏNAR İCRAATLARDA PROKURORUN İŞTİRAKININ ƏSASI KİMİ İCTİMAİ MARAQLARIN QORUNMASI VƏZİFƏSİ.....	7
AZƏRBAYCANDA KORRUPSIYAYA QARŞI MÜBARİZƏ VEKTORU KİMİ KORRUPSIYANIN CİNAYƏT-HÜQUQİ TƏRƏFİNİN TRANSFORMASIYASI..	18
ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TÖRƏTDİYİ BEYNƏLXALQ CİNAYƏTLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VƏ İSTİNTAQINDA PROKURORLUĞUN ROLU.....	34
ÖZÜNÜ ÖLDÜRMƏ HƏDDİNƏ ÇATDIRMA CİNAYƏTİ: BƏZİ PSIXOLOJİ ASPEKTLƏR.....	47
SÜNİ İNTELLEKT SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİNDƏ BƏRABƏRLİK, AYRİ-SEÇKİLİYƏ YOL VERMƏMƏ VACİB ŞƏRT KİMİ.....	55
MÜLKİ PROSESDƏ NÜMAYƏNDƏLİK İNSTİTUTUNUN İNKİŞAF TENDENSİYASI: MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİL.....	63
TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ MİLLİ TƏNZİMLƏMƏ MƏSƏLƏLƏRİ İNSAN HÜQUQLARINA RİAYƏT OLUNMASI BAXIMINDAN.....	84
XƏZƏRİN HÜQUQİ STATUSUNUN KONVENSIYONAL TƏSBİTİ.....	85

CONTENT

NOTE FROM EDITOR-IN-CHIEF	6
A PUBLIC INTEREST RATIONALE FOR PROSECUTORIAL ACTION BEYOND CRIMINAL JUSTICE IN AZERBAIJAN.....	7
TRANSFORMATION OF THE CRIMINAL-LEGAL DEFINITION OF CORRUPTION AS A DETERMINANT VECTOR OF FIGHT AGAINST CORRUPTION IN AZERBAIJAN.....	18
THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE ASSESSMENT AND INVESTIGATION OF INTERNATIONAL CRIMES COMMITTED BY ARMENIA AGAINST AZERBAIJAN.....	46
THE CRIME OF SUICIDE INDUCEMENT: SOME PSYCHOLOGICAL ASPECTS.....	47
EQUALITY AND NON-DISCRIMINATION IN THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS, AS AN IMPORTANT CONDITION.....	62
TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF REPRESENTATION IN CIVIL PROCEDURE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	72
ISSUES OF INTERNATIONAL LEGAL AND NATIONAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS FROM THE POINT OF VIEW OF OBSERVANCE OF HUMAN RIGHTS.....	83
DETERMINING OF THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA IN ACCORDANCE WITH THE CONVENTION.....	93

СОДЕРЖАНИЕ

ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА.....	6
ЗАЩИТА ОБЩЕСТВЕННЫХ ИНТЕРЕСОВ КАК ОСНОВАНИЕ ДЛЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОКУРАТУРЫ, ВЫХОДЯЩИХ ЗА РАМКИ УГОЛОВНОГО ПРАВОСУДИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	7
ТРАНСФОРМАЦИЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОРРУПЦИИ КАК ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ВЕКТОР БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	18
РОЛЬ ПРОКУРАТУРЫ В ОЦЕНКЕ И РАССЛЕДОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ АРМЕНИЕЙ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	46
ПРЕСТУПЛЕНИЕ СКЛОНЕНИЯ К СУИЦИДУ: НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.....	47
РАВЕНСТВО И ИСКЛЮЧЕНИЕ ДИСКРИМИНАЦИИ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА	62
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ.....	71
ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА.....	73
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПИЙСКОГО МОРЯ В СООТВЕТСТВИИ С КОНВЕНЦИЕЙ.....	93

NOTE FROM EDITOR-IN-CHIEF

I would like to present the first edition of the *Azerbaijani Prosecutor Journal*, the official law review journal published by the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan. Choosing English as the medium of address, I pursue wider outreach to potential international partners and in the best spirit of openness to new ideas and reforms, following in the footsteps of our leader President Ilham Aliyev.

The Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan is a constitutional body, which belongs to the Judicial Branch of Power. It plays a pivotal role in shaping the Criminal Law Policy and guarding human rights in Azerbaijan. This institution has an exclusive prerogative of representing the public prosecution in court and state interest in civil matters when the situation so requires.

This publication is symbolic in reflecting the continuous and intensive efforts to develop the prosecutorial work according to the democratic values and principles, and in line with recommendations and expert opinions of the Council of Europe. The new institutional, regulatory, and skill-building measures, which come as part and parcel of the ongoing reform, aim at empowering the individual prosecutors, in order to put them in the center of the system.

For years, the Prosecutor's Office of Azerbaijan, in its institutional capacity, has been contributing to the research and analysis conducted by academia and researchers by providing materials for case studies, statistics, and advice. The Azerbaijani prosecutors reviewed the criminal and non-criminal practice, identified gaps in the regulation and faults in practice only as individual researchers. Therefore it appears to be the right moment to unmake this dichotomy. This Journal aims at building a new environment fostering a research-based approach in the solution of practical dilemmas.

Furthermore, this publication shall provide the forum for sharing ideas and experience not only among prosecutors but among the legal community of Azerbaijan. Our Journal meets the requirements of the highest academic authority in the country and has the potential to reach a wide audience of professionals, academia, and students. The presence of prominent members of international academia in our Editorial Board increases capacity to secure a high academic level of our articles.

I would like to invite law professionals from among judges, prosecutors, and lawyers, as well as researchers and academicians from all parts of the world to join this Forum and share their valuable papers.

Dr. Kamran Aliyev
Editor-In-Chief

A PUBLIC INTEREST RATIONALE FOR PROSECUTORIAL ACTION BEYOND CRIMINAL JUSTICE IN AZERBAIJAN

By Dr. Kamran ALIYEV,
Prosecutor General of the Republic of Azerbaijan,
Vice-President of the International Association of Prosecutors

Keywords

Prosecutor, criminal justice, criminal procedure, civil procedure, administrative instructions, statute, laws, codes, prosecutor's office, public interest, state interest, state defence, public institutions.

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu əsasən, cinayət təqibində olan fəaliyyətinə görə ictimai maraqların keşiyində duran qurum kimi qəbul edilir. Lakin qanunvericiliyə görə, prokurorun cinayət təqibindən kənar səlahiyyətləri kifayət qədər genişdir. Dövlət və ictimai mənafehlərin qorunması bu fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Hazırkı vəziyyətinə görə dövlət mənafehinin qorunması məqsədilə mülki iddiaların qaldırılması müvafiq dövlət qurumlarının müraciətlərindən asılıdır. İctimai maraqların müdafiə olunması məsələsi isə qanunvericiliklə tənzimlənmişdir. Belə bir vəziyyətin səbəbləri, ilk növbədə, ölkənin tarixi inkışafının gedişatı, dövlət və ictimai maraqları anlayışının hələ də dəqiq qanunvericilikdə tam əksini tapmamasıdır. Buna görə də, hər iki anlayışa fərqli yanaşma mövcuddur. Bu boşluğun aradan qaldırılması yollarından biri prokurorluğun geniş ictimaiyyətin mənafehinin müdafiəçisi rolunun qanunvericilikdə təsbit olunmasıdır. Məhkəmə nəzarətində olan və fəaliyyəti barədə Qanunvericilik orqanına və Dövlət Başçısına hesabat verən bir qurum olaraq Prokurorluq mülki yurisdiksiyada ictimai və dövlət maraqlarının müdafiəçisi roluna tam uyğun görünür.

Аннотация

В настоящее время прокуратура Азербайджана рассматривается как страж общественных интересов благодаря своей активной роли в уголовном процессе. Вовлечение прокуроров в сферы, выходящие за рамки уголовного правосудия, хотя и предусмотрено законодательством, оно довольно ограничено. Вопрос подачи гражданского иска для защиты государственных и общественных интересов остается на усмотрение государственных учреждений. Решения государственных учреждений об отказе в возбуждении дела лишь при серьезных обстоятельствах может рассматриваться как преступное деяние злоупотребление властью. При менее серьезных обстоятельствах подобные решения не подлежат оценке, либо оспариванию. Эти решения также не подлежат судебному пересмотру, и основания для апелляций по таким решениям законодательством не предусмотрены. Причины такого положения кроются, во-первых, в ходе исторического развития страны, а точнее ее историческом наследии, что отражается в самом восприятии понятия «общественного интереса». Интересы государства и общественности зачастую рассматриваются как разные и взаимоисключающие категории. Законодательством определены некоторые ограничения для прокурора по

защите интересов, как государства, так и общественности. Предоставление статутного определения роли прокуратуры как органа, действующего в защиту интересов общественности, может быть одним из вариантов в сложившейся ситуации. Учреждение находится под полным судебным контролем и подотчетно как законодательному органу, так и главе государства, а потому должным образом подходит для роли защитника общественных и государственных интересов в гражданской юрисдикции.

Introduction

The rationale that the prosecutor joining as a party to legal proceedings in criminal justice and beyond is in the public interest, could be considered a generally accepted position. However, the question is whether the concept of the public interest, apparently self-explanatory, is, in fact, so explicit and clear. Clarification of this question requires an examination of the concept *public* from various angles. An overview of the legislative provisions regulating the prosecutor's participation in different proceedings may facilitate this clarification. The effectiveness of prosecutorial participation in advancing the public interest in matters of societal concern needs careful consideration. It may be assisted by comparison with foreign and international experience, which will be reflected to a certain extent in this paper.

When the European Court of Human Rights deals with the issue of prosecutorial intervention in areas beyond criminal proceedings, it distinguishes between the different substantive rights which may come into play with such intervention, all derived from Article 6 of the Convention: the right to an independent and impartial tribunal; the right to adversarial proceedings; the right to equality of arms; and the right of access to a court. (ECHR, 2011). The issue of representation of the public interest may not fall under any of these headings, as the primary concern of the Convention is the protection of the rights and freedoms of an individual in respect of the state. However, the interests of the public reflect the interests of the mass of individuals and therefore the protection of the public interest may require similar safeguards.

Public Interest

As the research puts it, the public interest is generally regarded as the common good for many, except for those who are 'sensitive to the subtler nuances of political language', extracting the incompatibility of these concepts from the perspective of historical development. (Douglas, 1980, p.103) The public interest is a living concept, which has developed historically and it continues to develop, while bearing features of the environment in which it evolves. Its development is primarily based on a premise of the preponderance of general interest above that of a narrow group of members of the society. On a societal scale of relations, the weight of the interest of a few against the interest of the public could be balanced only by the power of law. The paramount position of law above the wishes of the government and other state mechanisms has been emphasized in great works of both past and present.

Plato's description of the law casts light on relations between it and government. The law shall have an authority of its own and not be dependent on other authorities, lest the citizens enjoy all the benefits of the state. (Plato, 1980, p. 172) Aristotle had similar views on the

crucial role of regulation to prevent abuse on the part of state bodies that are unable to secure proper guardianship of the common interests (Aristotle, 1958, p. 173) Later, in the Middle Ages, this position was supported in the context of the rights and liberties of members of society. Montesquieu underlined the significance of laws as instrumental in maintaining political liberty, which, among other factors, excludes abuse and misuse of political power. (Montesquieu, 1949, p.183) The evolution of academic discussion of this theme took in many issues, mainly concerning the balance between natural and man-made laws and the degree of discretion allowed to public officials. Natural law theorists thought that rulers should retain considerable discretion provided it did not restrict the directive scope of legitimate laws. Their main concern was to establish the principle that the exercise of political power must further the common good, not merely the particular good of certain officials (Morrow, 1998, p. 294) The public interest depends on the law, i.e. if the law is applied independently of the interests of corporations, persons or state institutions, the public interest stands. As further review will show, this appears to be one of the significant factors in protecting the public interest and the role played by prosecutors in that defence in Azerbaijan. But before going further in this direction, there should be clarity about the meaning of the word 'public', per se.

Public vs Publique

Both criminal and civil procedural legislation in Azerbaijan stipulates the role of the prosecutor as a party to the process acting on behalf of the state for the protection of the public interest. The legislation emphasizes the attachment of the prosecutor rather more to the state than to the public.

According to Collins Dictionary (6th ed.), 'public' means relating to the government or state, or things that are done for the people by the state. It also denotes 'relating to all the people in a country or community' (Collins, 1994). The second meaning is more in tune with the common understanding of the term "*publique, qui est commun, à l'usage de tous, accessible à tous*", according to the Larousse Dictionary. (Larousse, 2011). Therefore, this paper will further refer to both terms in order to distinguish between these two meanings.

While the semantics of the word implies both meanings in English and French, the concept of 'public interest' translates into two different concepts in Azerbaijani. That which relates to the government or state, or things that are done for the people by the state and that which relates to all the people in a country or community are different, and sometimes exclusive in Azerbaijan, not only semantically, but also functionally. The concept of '*publique*' has been re-defined recently, with the adoption of the Public Legal Entity Act 2015. According to that Act, a public legal entity is an organization established on behalf of the state and municipality or by a public legal entity engaged in activities of national and public importance which is not a state or municipal body. The legislature placed an emphasis on national and public importance. So, the public interest, as a universal concept, accommodates the dichotomous situation in Azerbaijan. And there are quite valid reasons for this. Before untangling this knot, we need to look at the position of the Prosecutor's Office within the judicial and legal system of Azerbaijan. The findings may be useful in extracting an argument for the entitlement of the Prosecutor's Office to bring the matter of public interest before a court, as there is no other appropriate forum for issues of this kind.

Guardian of public interest

For the past twenty years, Azerbaijani prosecutors have been seen as the agents of public interest exclusively within the bounds of criminal justice. However, the prosecutor is entitled to play an active role beyond the criminal justice system, too. Despite the existence of statutory provisions empowering prosecutors, they are passive here. Thus, the statutory provisions empowering prosecutors are yet to be fully applied and, most importantly, pass the test of a hearing in court. There is a prospect of change towards a more active role in this area due to the new strategic goals set for the Prosecutor's Office within the national process of rebooting the judicial and legal systems. Earlier, the judicial system was decentralized, with the establishment of regional serious crime and appeal courts. The review of criminal law paved the way for considerable easing of punishment. The Bar Association of Azerbaijan has been rebuilt, with the numbers of licensed court advocates rocketing.

As regards the Prosecutor's Office, President of Azerbaijan Ilham Aliyev spoke of the concept of reforms in the law enforcement system and the place of the Prosecutor's Office on 01/05/2020. The new legal landscape foresees a leading role for the Prosecutor's Office, and not only in the fight against crime. That shall be complemented by a proactive role for the institution in other areas. In particular, the Prosecutor's Office shall be more active in the retrieval of properties that are ill-gotten gains. As the head of state put it, the Prosecutor's Office must be at the forefront in securing the interests of the state and the rule of law, especially in the domains of healthcare, education and culture, so that people and the public are satisfied with the work performed therein. (Azertag,2020)

For an understanding of the present position and for the planning of measures to reach those strategic goals, it is necessary to work through the statutory provisions that regulate the activity of the Prosecutor's Office. Unlike any other of the country's law enforcement agencies, the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan is an institution that belongs to the Judicial Branch of power and is one of the few state institutions directly mentioned in the Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995. It is thus considered a 'constitutional body' within the legislative tradition of Azerbaijan. In addition to other statutory powers, it is entitled to prosecute on behalf of the state in courts, according to the Constitution of 1995 and Criminal Procedure Code of 2000. In line with its function to represent the state and public interest in criminal justice, the Prosecutor's Office has been entitled to manage pre-trial proceedings and defend state interests in different types of court hearing. Naturally, that power does not go unchecked. The Prosecutor General, the Office's leading official, reports on its activity to both the legislature and the head of state. An exception to this rule concerns information about an active criminal investigation, according to ss. 43 and 44 of the Prosecutor's Office Act 1999. The Prosecutor's Office is, moreover, subject to full scrutiny by the court while exercising powers that restrict human rights and freedoms, according to Section 45 of the same Act.

Furthermore, the prosecutor is the main public officer who either reviews information and collects preliminary evidence to establish reasonable grounds for instituting formal criminal proceedings or weighs up the evidence and examines the legal grounds for instituting formal criminal proceedings by other officials, such as criminal inquirers and investigators of the law enforcement agencies. At the next stage, when criminal proceedings are formally insti-

tuted, the prosecutor plays the primary role in procedural management of criminal investigations conducted by all investigative authorities in the country, according to Section 84 of the Criminal Procedure Code 2000.

As mentioned above, the authority of the prosecutor is not confined to criminal justice. The prosecutor plays a similarly important role in civil justice, in representing the state and public interest in cases of utmost significance. This principle permeates the provisions of civil, administrative and family law. The prosecutor is entitled to institute a civil action against the defendant or party responsible for his or her action, on behalf of persons with limited physical or mental capacity, according to Section 181.7.2 of the Criminal Procedure Code 2000. Civil claims could be brought and considered within a criminal case, according to Section 179 of the Criminal Procedure Code 2000. Furthermore, the Civil Procedure Code establishes the prosecutor's role as defender of the public interest in Section 306 of the Criminal Procedure Code 2000. Thus, the prosecutor initiates civil actions seeking proprietary rights, including ownership, usage and control of property. It is also the prosecutor who brings *bona vacantia* claims to obtain title over unclaimed property for the state.

In addition, the prosecutor plays a pivotal role in proceedings concerning administrative infractions, which is a kind of liability for civil wrongs (torts) carrying sanctions in the form of fines, warnings, civil confiscations etc. The prosecutor takes pre-emptive action to suppress infractions and oversees proceedings to secure compliance of the administrative infraction proceedings with the Constitution 1995 and legislation, according to Section 54.1 of Administrative Infractions Code 2015. It is also the prosecutor who oversees the lawfulness of provisional measures in administrative infractions proceedings, according to Section 6 of the Administrative Infractions Code 2015. The prosecutor looks into the lawfulness of a preliminary administrative arrest made in the course of administrative infractions proceedings in order to secure the defendant's appearance in a court hearing pending, or to isolate a person posing a danger to the public by his illegal behaviour.

Within criminal justice, but beyond the realm of pre-trial proceedings and state defence in court, the prosecutor is empowered to represent the public interest in the execution of punishment. Under Section 520 of the Criminal Procedure Code 2000, the prosecutor is a party to court proceedings reviewing the grounds and reasons for the postponement of execution of punishment, relief of a convict from undergoing punishment on the grounds of health or statutory limitation, release on parole, commuting punishment, alteration of a correctional and treatment facility, application of the amnesty law, accounting time under medical treatment in the term of punishment to be served, elimination of a criminal record and other issues. The prosecutor provides an opinion on issues of pardoning too. Furthermore, the prosecutor reviews the probation service case file in deciding whether to file for incarceration before the court, in cases when the convict allegedly breaches parole conditions.

The prosecutor also acts on behalf of the state to protect the public interest in family matters. According to Section 72.2 of the Family Code 2000, the executive authority that removes a child from a family in unsuitable conditions shall immediately report it to the prosecutor. A civil action shall be brought before the court to limit or terminate parental rights within seven consecutive days.

However, the power of the prosecutor is subject to the general rule established by the Constitution for all state institutions. According to Article 71.X of the Constitution 1995 on

guarantees of the rights and freedoms of man and citizen, state bodies may function only on the basis of the present Constitution, in the manner and within the boundaries prescribed by law. In one of the most recent cases taken up on the 23/02/2021, the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan ruled for a strict interpretation of the powers of a prosecutor in administrative infractions proceedings. Effectively, the Constitutional Court left to the legislature the decision as to whether the prosecutor should be more active in pursuing public interest cases. This brings us back to the main question. Armed with the statutory provisions on the power of the prosecutor and insight into the prosecutor's role in the modern judicial and legal system, one may arrive at a critical view of the entitlement to represent public interest, as conceptually defined above.

Past reasons leading present dysfunctional character of the system

The interest of the state has been different from the interest of the public for quite a long period in Azerbaijan, from all the time it was part of the Soviet Union. For over seventy years, private property was some kind of exception to the common rule that everything belonged predominantly to the state. Such a situation could hardly have passed without any bearing as to which interest is now considered public. In the Soviet Union, the concept of state and public could hardly be distinguished. The Soviet law enforcement and justice systems prioritized the protection of the state's interest over that of the people, i.e. the public (publique).

After regaining its independence, Azerbaijan took the path of democratization, which also encompassed the Prosecutor's Office. Shaped in the early 1990s, the Criminal Law of modern Azerbaijan adopted as one of its founding principles the guilty person's liability for an action that posed a danger to the public, according to Section 6 of the Criminal Code 2000. Although a similar provision existed in Soviet Criminal Law, it was more symbolic in meaning. The Criminal Law of Azerbaijan makes it clear that society's interest might not be the same as that of the state, but it shall be of no less importance, and sometimes even of greater importance. Thus, the crime of Abuse of Office in Section 308 of the Criminal Code 2000 foresees the official's intentional use of his official powers to gain illegal advantage for himself or third parties in connection with the performance of official duties, or his failure to use his official interests in the interests of service, when such behaviour results in significant harm to the legitimate interests or legally protected interests of society or state.

While an overview of the Criminal Code 2000 does not reveal serious flaws in representing the interest of the general public, the situation is different in civil justice. Both Civil Procedure Code 2000 and Family Code 2000 contain a cap on the role of the prosecutor as a guardian of the public interest, in contrast with his representation of the state's interest. According to ss. 65 and 72 of the Family Code, the competent social service authority informs the prosecutor when triggering a process to deprive of parental rights. Furthermore, according to Section 50.2 of the Civil Procedure Code 2000, in cases of an appropriate request from a state department or organization, or legal persons founded by the state or state department, the prosecutor bringing a civil claim to protect the interest of the state could be considered a party to a civil case. The meaning of the word 'appropriate' needs to be specified and tested in court to settle the civil jurisprudence. Otherwise, what might merely seem to be synonymous with 'complying with the requirements of the law', could become another cap on the powers of the prosecutor. This issue could be the subject of further legal research and is omitted from the present research.

The provision of civil law cited above sets boundaries for the power of the prosecutor as 'the guardian of the public interest'. Specifically, it draws a line between representation of the interest of the general public (publique) and that of the state. Such an arrangement does not only exclude the possibility of the prosecutor representing the interests of the public. It also puts a cap on the prosecutor's role as the defender of state interests. The Prosecutor's Office is an institution of the judicial branch of power under triple control (see above), fit for the role of representing the interests of the state in civil cases. Currently, the initiation of such representation is left to the discretion of the executive bodies, which is basically the substance of Section 50.2.

The modern concept of a division of powers and a system of checks and balances might not accommodate well such an arrangement. And the problem does not lie in the fact that an executive body is currently entitled to decide how to apply the law. In *Marbury v. Madison*, the US Supreme Court put it that the power to "say what the law is" is not a specifically enumerated power or delegated power of any branch of the [federal] government. The power to interpret law is incidental to each branch's function. (Paulsen, 1994, p.103) The problem is rather in the fact that the competent executive body is exclusively entitled to say what the law is, specifically to decide how to apply the law. One could draw an analogy with the Plenary Power of the executive in the US. Legomsky described this situation as a "constitutional oddity", when the political branches of government are given near carte blanche to enact any control measure they see fit without judicial review of its constitutionality. (Legomsky, 1984, p.49) According to Fields, the executive could be empowered at such a high level only in deciding within a narrow range of matters decided by national security interests and taken primarily for national security reasons, however, even the governmental statement that a national security interest exists in a matter is not accepted at face value. The courts independently examine the case to determine both whether a genuine and bona fide national security interest actually exists to justify the action, and whether this national security interest was the primary motivation for the action. (Fields, 2017, p.11)

A decision by a state department or organization, or legal persons founded by the state or state department, not to bring a civil action or not to request the prosecutor to bring a civil action set forth in Section 50.2 of the Civil Procedure Code 2000 may be currently regarded as an executive prerogative. It is not subject to judicial review. And the matter of fact is that these cases may not necessarily be issues of national security. Issues of national security are legitimate reasons for executive prerogative; this is a typical practice in many of the world's democracies. A typical example might be a situation in which a local executive, abusing his office, submits a plot of state-owned land to private persons for cultivation without any of its profits being paid to the state, i.e. an unaccountable use of state property. Another example might concern the local executive authority remaining inactive or negligently oblivious to the fact that state property, i.e. a plot of land in a central part of the city, is privatized according to a unauthorized land scheme.

When it comes to the representation of the interests of the general public, the law is clear. Section 50.2 of the Civil Procedure Code 2000 read according to the Constitutional provision in Article 71.X clearly excludes the possibility of a prosecutor bringing an action on behalf of the public (publique).

The solution to this conundrum certainly lies at legislative level. The legislature shall thoroughly review the existing provisions on the representation of the public interest. It may consider a more active role for the Prosecutor's Office in representing state and public interests. In order to do that, it would be indispensable not only to brush up the provisions of procedural codes. The legislature may see it pertinent to provide for a statutory definition of the Prosecutor's Office as the guardian protector of state and public interests. A comparison of statutory provisions on the Prosecutor's Office in Azerbaijan and abroad might reveal a trend to be followed to reach the desired goal.

Statutory Definition of the Prosecutor's Office in the Republic of Azerbaijan.

The statutes in the Republic of Azerbaijan do not provide a statutory definition of the Prosecutor's Office and its destination in the maze of the state's administrative system. Instead, the Constitution 1995 and relevant Acts set forth the activities in which this institution is involved. According to Article 133 of the Constitution 1995, the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan, in cases and within the procedure as prescribed by law, exercises control over the execution and application of law, institutes criminal proceedings and conducts criminal investigations, prosecutes on behalf of the state in courts, and initiates court suits and deals with ensuing appeals.

The Prosecutor's Office Act 1999 has a similar approach to the Constitution 1995, differing only in levels of detail. According to the Act, the Prosecutor's Office initiates criminal proceedings and conducts pre-trial criminal investigations, as well as conducting special means of investigation leading to the initiation of criminal proceedings into corruption-related crimes. It directs procedural aspects of a criminal investigation and ensures compliance with the law, oversees the implementation and application of law in a criminal investigation and special means of investigation by all law enforcement agencies. It files civil lawsuits, participates as a plaintiff in civil and commercial disputes, participates in court as a party to criminal cases and defends public prosecutions. It protests against court rulings or decisions of a competent authority in cases of administrative infractions, initiates proceedings on an infraction in accordance with the Code of Administrative Violations and participates in the achievement of the purpose of punishment imposed by the courts.

An international perspective on a statutory definition of the Prosecutor's Office

In the Republic of Turkey, the legislator adopts a conceptual approach to a definition of the Prosecutor's Office as a core institution charged with the protection of human rights, the rule of law, universal principles of law, and judicial disputes in the Republic of Turkey in the light of national legislation according to the fundamental principles of the Constitution. The Turkish Prosecutor's Office contributes to a final resolution for society with an impartial, independent, reliable, humanely dignified approach, employing effective and efficient methods within a reasonable time frame, and the realization of uniformity of implementation throughout the country.

The Prosecutor's Office examines a case, files an appeal and prepares a judicial opinion. Furthermore, it conducts investigations into high-level public officers, prepares indictments, decides whether or not to prosecute, represents the prosecution at hearings, and resorts to legal remedies. It also advocates at the Court of Jurisdictional Disputes to resolve conflicts related to a court's jurisdiction over judicial and administrative jurisdiction authorities. As an independent and impartial institution, the General Prosecution Office monitors the statutes

and programmes of the political parties and their activities to ensure their compliance with the provisions of the Constitution and the Law. (Yargitay, 2021)

Independently of the police and government, the Crown Prosecution Service (CPS) of England and Wales prosecutes criminal cases that have been investigated by the police and other investigative organizations in England and Wales, by deciding which cases should be prosecuted, determining the appropriate charges in more serious or complex cases, advising the police during the early stages of investigations, preparing cases and presenting them at court, providing information, assistance and support to victims and prosecution witnesses and conducting civil recovery proceedings in court. (CPS, 2021)

In the United States, where there is a clear line between state and federal jurisdictions, each United States Attorney is the chief federal law enforcement officer of the United States within his or her particular jurisdiction. United States Attorneys conduct most of the trial work in which the United States is a party. The United States Attorneys have three statutory responsibilities under Title 28, Section 547 of the United States Code: the prosecution of criminal cases brought by the Federal Government; the prosecution and defence of civil cases in which the United States is a party; and the collection of debts owed to the Federal Government that are administratively uncollectible. (DOJ, 2021)

The Russian Prosecutor's Office is entrusted with ensuring the rule of law, unity and strengthening the rule of law, the protection of human and civil rights and freedoms, as well as the securing the interests of society and the state protected by law. According to the Prosecutor's Office (Federal) Act 1992 of the Russian Federation, the Prosecutor's Office of the Russian Federation oversees compliance with the Constitution of the Russian Federation and the implementation of law, protects human and civil rights and freedoms, and exercises criminal prosecution within its powers. It is entrusted with supervision of the implementation of laws by federal executive bodies; the Investigative Committee of the Russian Federation; representative (legislative) and executive bodies of the constituent entities of the Russian Federation; local self-government bodies; military administration bodies; control bodies and their officials; subjects of public control; ensuring human rights in places of compulsory detention and assistance to persons in places of detention; governing bodies and heads of commercial and non-commercial organizations; as well as for compliance with the laws of legal actions issued by them. It also carries out supervision of the observance of human and civil rights and freedoms by federal executive bodies; the Investigative Committee of the Russian Federation; representative (legislative) and executive bodies of the constituent entities of the Russian Federation; local self-government bodies; military administration bodies; control bodies and their officials; subjects of public control; ensuring human rights in places of detention and assistance to persons in places of detention; as well as by governing bodies and heads of commercial and non-profit organizations. Furthermore, it supervises the implementation of laws by bodies carrying out operational-search activities, inquiry and preliminary investigation. Its functions further comprise supervision of the execution of laws by administrations of bodies and institutions executing punishment and applying measures of a coercive nature imposed by a court, also supervision of the execution of laws by bailiffs; supervision of the administrations of places of detention, of detainees and persons in custody. Most importantly, the Prosecutor's Office of the Russian Federation pursues criminal prosecutions with powers established by criminal procedure legislation and it

coordinates the activities of law enforcement agencies in the fight against crime. Beyond the criminal justice system, it also initiates cases of administrative violations and the conduct of administrative investigations under powers established by the Code of Administrative Offences. (Federal Act, 1992)

Conclusion

Currently, the Prosecutor's Office of Azerbaijan is seen as a guardian of the public interest due to its active role in criminal proceedings. The involvement of prosecutors in areas beyond criminal justice, although provided for by legislation, is limited. Initiation of civil action for the protection of state and public interests is left to the discretion of state institutions. Decisions by state institutions not to bring an action, which in grave circumstances could be considered misuse of power, in less serious circumstances are subject to scrutiny. These decisions are not subject to court review and triggers for such appeals are not provided for in legislation. The reasons for such a situation lie, firstly, in the course of the country's historical development, to be more precise, its historical heritage is reflected in the very perception of the 'public'. The interests of the state and those of the general public are seen to be different. The law allows some limited opportunity for the prosecutor to defend the former, and there is no room for action in defence of the latter. Providing a statutory definition for the role of the Prosecutor's Office acting in defence of the interest of the general public may be an option to resolve the issue. While this institution is subject to the full scrutiny of the courts and it reports to both legislature and head of state, it appears to be better placed to act as an agent of public and state interests in civil jurisdiction.

Reference

1. Constitution 1995 of the Republic of Azerbaijan
2. Criminal Procedure Code 2000 of the Republic of Azerbaijan
3. Civil Procedure Code 2000 of the Republic of Azerbaijan
4. Prosecutor's Office Act 1999 of the Republic of Azerbaijan
5. Prosecutor's Office [Service] Act 2001 of the Republic of Azerbaijan
6. Public Legal Entity Act 2015
7. Administrative Infractions Code 2015 of the Republic of Azerbaijan
8. United States Code
9. Prosecutor's Office (Federal) Act 1992 of the Russian Federation
10. *Marbury v. Madison*, 5 U.S. 1 Cranch 137 137 (1803)
11. Bruce Douglass, *Common Good and Public Interest*, *Political Theory*, Vol. 8, No. 1 (Feb., 1980), pp. 103-117 (15 pages)
12. Simm, Kadri. *The Concepts of Common Good and Public Interest: From Plato to Biobanking*. *Cambridge quarterly of healthcare ethics: CQ: the international journal of healthcare ethics committees*. 20. (2011) pp. 554-62. 10.1017/S0963180111000296.
13. General Prosecution Office of the Supreme Court of Appeal of the Republic of Turkey, *Mission and Duties*, <https://www.gpo.gov.tr/icerik/1682/vocational-training-program-organized-by-the-general-prosecution-office-of-the-supreme-court-of-appeal-within-the-scope-of-turkeys-2020-2021-chairmanship-term-for-the-southeast-european-cooperation-process>, last visited 04/04/2021

-
-
14. The Crown Prosecution Service, 'About us', <https://www.cps.gov.uk/about-cps>, last visited on 04/04/2021
 15. Offices of the United States Attorneys, US Department of Justice, Mission Statement, <https://www.justice.gov/usao/mission>, last visited on 04/04/2021
 16. President Ilham Aliyev received Prosecutor General Kamran Aliyev in video format, Azerbaijani State News Agency, 01/05/2020, Available at https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_received_Prosecutor_General_Kamran_Aliyev_in_a_video_format_VIDEO-1476793
 17. The role of public prosecutor outside the criminal law field in the case-law of the European Court of Human Rights", Council of Europe / European Court of Human Rights, March 2011
 18. Morrow, John, 1999 (History of Political Thought 20, no. 4 (London: MacMillan Press Ltd)
 19. Collins English dictionary. (1994). Glasgow: HarperCollins Publishers.
 20. Dictionnaire d'orthographe et de difficultés du français, Paris, Le Robert, c2011, ix, 1167 p. (Les Usuels du Robert)
 21. Bruce Douglass, The Most Dangerous Branch: Executive Power to Say What the Law Is, Georgetown Law Journal, Vol. 83, Issue 2 (December 1994), pp. 217-346
 22. Stephen H. Legomsky, Immigration Law and the Principle of Plenary Congressional Power, 1984 SUP. CT. REV. 255, 282 (1984)
 23. Shawn E. Fields, The Unreviewable Executive? National Security and the Limits of Plenary Power, 84 Tenn. L. Rev. 731 (2017)
 24. Paulsen, Michael Stokes, The Most Dangerous Branch: Executive Power to Say What the Law Is, Georgetown Law Journal, Vol. 83, Issue 2 (December 1994), pp. 217-346
 25. Aristotle (1975) *Ethica Nicomechea*, trans. W D Ross (Oxford University Press)
 26. Plato (1980) *The Law*, trans. T.J.Saunders (harmondsworth: Penguin)
 27. Montesquieu, Charles (1949), *The Spirit of the Laws*, trans. Thomas Nugent (New York: Hafner)

Prosecutor-General of the Republic of Azerbaijan

ТРАНСФОРМАЦИЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОРРУПЦИИ КАК ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ВЕКТОР БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльнур МУСАЕВ
(elnurnet@yahoo.co.uk)

Начальник Управления Вне-уголовных Производств Генеральной
Прокуратуры Азербайджанской Республики

Аннотация

Понятие коррупции в Азербайджане не имеет четких границ и параметров. Несмотря на то, что в национальном законодательстве содержится определение коррупции, соответствующая норма не способствует действенному применению и четкому пониманию этого понятия. В статье проанализированы положения азербайджанского и иностранного уголовного права, приводятся примеры определения коррупции, а также рассматривается процесс изменения антикоррупционных мер за определенный временной промежуток развития страны. Результаты анализа позволяют прийти к заключению о ключевой роли эволюции положений уголовного законодательства не только в вопросе реализации уголовно-правовой борьбы, но и в определении основных усилий, направленных на системную борьбу с коррупцией. Как явствует из проводимого анализа, меры в области противодействия коррупции резонируют с изменениями в подходах уголовно-правового регулирования.

Abstract

The concept of corruption in Azerbaijan does not have clear boundaries and parameters. Despite the fact that the national legislation even contains a definition of 'corruption', the legislative provisions do not contribute to the understanding of this concept. The article analyzes the provisions of Azerbaijani and foreign criminal law, as examples of the definition of corruption, as well as the process of developing anti-corruption measures for a certain period of the country's development. The results of the analysis allow concluding that the dynamics of the development of the provisions of criminal law plays a key role not only in the implementation of the criminal law policy, but also in determining the main efforts aimed at combating corruption. Consequently, anti-corruption measures resonate with changes in criminal regulatory approaches.

Xülasə

Azərbaycanda korrupsiya anlayışının dəqiq sərhədləri və parametrləri müəyyən edilməmişdir. Milli qanunvericilikdə 'korrupsiya'nın tərifinin olmasına baxmayaraq, qanunvericilik müddəaları bu anlayışın anlaşılmasına kömək etmir. Məqalədə korrupsiyanın tərfi nümunəsi kimi Azərbaycan və xarici cinayət qanununun müddəaları, habelə ölkənin inkişafının müəyyən bir dövrü ərzində görülmüş antikorrupsiya tədbirlərinin təhlil edilmişdir. Təhlilin nəticələri onu göstərir ki, cinayət qanununun müddəalarının inkişaf dinamikasının təkcə cinayət hüququ siyasətinin həyata keçirilməsində deyil, həm də korrupsiyaya qarşı mübarizəyə yönəlmiş əsas səylərin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır. Nəticə olaraq

qənaətə gəlinir ki, korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri cinayət tənzimləmə yanaşmalarında dəyişikliklərlə uzlaşır.

Ключевые слова

Коррупция, уголовное право, преступление, концепция, противодействие коррупции, профессиональное поведение, антикоррупционная стратегия

Введение

Как и в общемировой практике, понятие коррупции в Азербайджане не имеет четких границ и параметров. Несмотря на то, что в национальном законодательстве даже содержится определение коррупции, соответствующая норма не способствует ее четкому пониманию. В частности, в Законе Азербайджанской Республики «О борьбе с коррупцией», который принято считать основополагающим в определении правовых основ противодействия коррупции в Азербайджане, дается подобное определение. В национальном законодательстве были имплементированы положения международных конвенций о криминализации коррупции: Конвенции ООН против коррупции и Конвенции об уголовной ответственности за коррупцию. Вместе с тем, несколько рабочих формул, разработанных международными организациями, используются для исследования и понимания целей в противодействии коррупции. И все же ни соответствующие положения конвенций, ни даже формулы определений не охватывают все различные формы этого многогранного явления. Несмотря на это, именно уголовно-правовые определения различных коррупционных преступлений являются ключевыми в осмыслении понятия коррупции как основы для разработки и реализации мер, направленных на борьбу с этим явлением. Именно они определяют содержание антикоррупционных мер в Азербайджане. Соответственно, изменения в уголовно-правовом определении резонируют с противодействием коррупции в целом.

Определение коррупции в правовых нормах

В законодательстве многих стран отсутствует определение коррупции. И Азербайджан не является исключением в этом смысле. Попытка определения коррупции в национальном законодательстве может иметь как положительный, так и негативный эффект. Вкратце, возможный положительный эффект может заключаться в правильном определении рамок и критериев коррупционных правонарушений, разграничении их по степени общественной опасности, дифференциации видов санкций за совершение преступлений, правильном формировании доказательственной базы и, соответственно, обеспечении последовательности в принятии судебно-правовых решений по данной категории дел. Согласно исследованию, отсутствие правильного понимания и ревизии санкций преступлений – помимо прочего – может приводить к тому, что характер и степень общественной опасности деяний – как они изложены в диспозициях соответствующих норм УК – могут не соответствовать той категории, к которой они относятся по своей природе [1].

Говоря о негативном эффекте от отсутствия определения коррупции, нужно в первую очередь отметить то обстоятельство, что понятие коррупции довольно ёмкое и многогранное в своем роде. Попытка определения коррупции чревата тем, что она

будет неполноценной. В качестве примера можно привести законодательство Азербайджана и Кыргызстана. В частности, в Законе Азербайджанской Республики «О борьбе с коррупцией» от 2004 года даётся следующее определение коррупции: *«Коррупция означает незаконное получение должностным лицом материальных и других ценностей, привилегий или преимуществ путём использования для этой цели своего положения или статуса органа, который он или она представляет или его или её официальные полномочия, или возможности, вытекающие из этого статуса или полномочий, а также подкуп должностного лица путём незаконного предложения, обещания или передачи ему или ей физическими или юридическими лицами указанных материальных и других ценностей, привилегий или преимуществ»*. Данная норма в некоторой степени напоминает определения уголовных преступлений в виде подкупа и злоупотребления служебным положением. Такой подход, если бы он был принят для исчерпывающего определения понятия коррупции, уменьшил бы масштабы антикоррупционной деятельности и исчерпал бы средства выработки и формулирования антикоррупционных мер. В законе этот узкий подход к определению коррупции компенсируется введением дополнительных вспомогательных терминов. Согласно этому подходу в Законе «О борьбе с коррупцией» используется термин *«правонарушения, связанные с коррупцией»*, которые в соответствии со статьей 9 включают *«коррупционные правонарушения»* и *«правонарушения, способствующие коррупции»*. В разделе приводится длинный список нарушений в дополнение к тому, что указано в определении коррупции. Такой подход добавляет определенные сложности. Например, использование должностным лицом незаконно приобретенного имущества с целью извлечения выгоды для него самого или для третьих лиц, для осуществления действий или воздержания от действий при исполнении своих служебных обязанностей или полномочий; а также получение должностным лицом выгоды от сбережений (вкладов), ценных бумаг, ренты, недвижимости или аренды в ходе выполнения своих служебных обязанностей (полномочий) считаются коррупционными правонарушениями. Выступление в качестве представителя физических или юридических лиц в делах органа, в котором он занимает должность, или органа, находящегося под его подчинением или надзором или подотчетного ему; или же отказ, без должных оснований, в предоставлении физическим или юридическим лицам информации, как это предусмотрено в законах или других нормативных правовых актах, или же задержка в предоставлении этой информации или предоставление неполной или искаженной информации должностным лицом, являются примерами правонарушений, способствующих коррупции. Упомянутые выше осложнения связаны также с обоснованием и практической значимостью такой дифференциации. Закон не содержит критериев и принципов классификации типов поведения, а также не объясняет, какие последствия будут иметь место в результате совершения такого рода деяний. Кроме того, не ясно, почему законодательный орган решил включить именно этот спектр видов деятельности, а не другой. Попытка расширить понятие коррупции явно не имела необходимого обоснования. Наличие столь широкого и в то же время ограниченного спектра проступков вызывает немало скептицизма в плане его практической и теоретической значимости. В то же время данный закон, по своей сути, является рамочным законом и не подкреплён механизмом обеспечения его исполнения, в частности санкциями за

нарушение его норм. Не все из этих правонарушений отмечаются в Уголовном Кодексе или же Кодексе об Административных Правонарушениях. Положения Закона «О борьбе с коррупцией» не находят отражения в отсылочных нормах кодексов в настоящее время. До 2011 г. в УК была ссылка на Закон с целью определения понятия должностного лица, но эта ссылка была отменена законодательной реформой в 2011 г.

В Кыргызстане определение коррупции содержится в Уголовном Кодексе Кыргызской Республики [2]. Так, статья 319 гласит, что *«Коррупция – это умышленные деяния, состоящие в создании противоправной устойчивой связи одного или нескольких должностных лиц, обладающих властными полномочиями, с отдельными лицами или группировками в целях незаконного получения материальных, любых иных благ и преимуществ, а также предоставление ими этих благ и преимуществ физическим и юридическим лицам, создающее угрозу интересам общества или государства»*. Подобное определение скорее характеризует тяжкую форму преступления взяточничества, нежели более ёмкое понятие коррупции. Примечательно, что данное определение сохранилось из статьи 303 предыдущего Уголовного Кодекса Кыргызской Республики без каких-либо изменений. Несмотря на ряд комплексных реформ в этой области, проведённых за последние годы, а также на критику определения международными организациями, его формулировка осталась неизменной. В частности, согласно международному отчету Стамбульского Плана Действий Антикоррупционной Сети для стран Восточной Европы и Средней Азии Организации Экономического Сотрудничества и Развития, на практике данный состав преступления пересекается с другими [составами] и обычно вменяется вместе с другими связанными с коррупцией преступлениями и противоречит принципу правовой определенности – составляющей части принципа верховенства права [3].

Следует отметить, что проблема определения особо остро проявляется в уголовно-правовой сфере – преступлениях коррупции. Данные выводы подтверждаются результатами многочисленных исследований в этом направлении. В общем, преступление определяется как общественно опасный акт, направленный на нарушение общественных отношений, запрещенный уголовным законодательством, а его совершение влечёт за собой уголовное наказание [4, с. 192]. Отсутствие определения, а также чётких и конкретных критериев классификации коррупционных преступлений в правовой теории и национальном законодательстве способствует не совсем правильному пониманию природы коррупционных правонарушений [5]. Понятие коррупции либо чрезмерно расширяется, либо необоснованно ограничивается. Несмотря на отсутствие цельного определения коррупции, в теории уголовного права предпринимаются попытки выведения общих критериев коррупционных преступлений, как в частности антиобщественное поведение, которое состоит из злоупотреблений служебным положением и властью в различных формах, ради личной выгоды или в интересах третьих лиц, на основании незаконных двусторонних соглашений. Согласно этой модели, агент государства выполняет соответствующие услуги по обслуживанию за вознаграждение в пользу заинтересованной стороны и тем самым наносит ущерб интересам государства. Выделяются три стороны коррупционных правонарушений: публичный агент (получатель), заинтересованное лицо (поставщик) и жертва [6].

Рабочие определения международных организаций

Согласно всемирной антикоррупционной организации Transparency International, «коррупция – это злоупотребление доверенной властью в личных целях». Чтобы объяснить это явление, коррупция классифицируется как крупная, мелкая и политическая в зависимости от размера вовлекаемых средств и сектора, в котором она происходит [7]. Европейский Банк Реконструкции и Развития, в свою очередь, заявляет, что «коррупционные действия означают подкуп государственных чиновников или других лиц для получения неправомерного коммерческого преимущества» [8]. Хотя изначально ЕБРР был нацелен на рассмотрение предмета коррупции как коммерческого преимущества, на практике он также ссылается на более широкое определение в целях обеспечения борьбы с коррупцией и мошенничеством. Объясняя коррупцию как некое явление, которое приводит к эрозии общественного доверия к политическим институтам и правовым системам, директива ЕБРР гласит: «Коррупция предполагает злоупотребление государственным или частным офисом для личной выгоды» [9]. Всемирный Банк определяет коррупцию как «злоупотребление государственными должностями в личных целях» [10]. Приведённые выше определения основаны на понятиях «должность» или «власть», будь то частная или публичная, их злоупотреблениях и целях «получения» выгоды. Исследования справедливо указывают на то, что большинство определений связывают коррупцию с поведением государственного должностного лица, указывают на незаконный акт, подчёркивают выплату взяток и предполагают некоторые прямые и косвенные выгоды для одной или обеих сторон, и эти ограничения делают невозможным охват всех возможных видов коррупции [11]. Несмотря на узкий круг, эти определения предоставляют точку опоры, которая может привести к соответствующему пониманию коррупции. Данные определения входят в перечень рабочих инструментов при проведении уголовно-правовых реформ, а также формулировании соответствующих антикоррупционных мер, как покажет последующий анализ.

Трансформация уголовно-правового определения коррупции

В процессе трансформации уголовно-правового определения коррупционных преступлений в Азербайджане можно разграничить три этапа: 1) ранний этап до 2000 г., 2) средний этап 2000-2006 гг., и 3) современный этап после 2006 г.

Ранний этап определяется действием в Азербайджанской Республике Уголовного Кодекса 1960 г., с определенными поправками. Эти поправки лишь отчасти отражали изменения, имевшие место в социально-политической жизни страны, в особенности процесса противодействия коррупции. К тому же данный период является периодом ранней независимости с характерными проблемами укрепления законности и правопорядка, а также формирования государственности.

Начало следующего периода определяется принятием Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики. Изменения в новом УК коснулись всех отраслей, в том числе и структуры документа. Как отмечалось выше, ни в старом, ни в новом кодексе нет однозначно чётких и ясных критериев и границ коррупционных преступлений. Тем не менее, принятие нового кодекса характеризуется рядом особенностей. Важной особенностью является частичное обособление коррупционных преступлений, с включе-

нием в эту категорию преступлений не только в государственном, но и в частном секторе, а также в области самоуправления. Даже несмотря на то, что 33-я глава, была озаглавлена как преступления против коррупции лишь в 2011 г., по своему содержанию она уже охватывала большинство коррупционных преступлений [12].

Последний этап характеризуется началом приведения законодательства в соответствие с требованиями международного законодательства согласно рекомендациям международных экспертных организаций. В 2003 г. Азербайджан подписал и ратифицировал Конвенцию об уголовной ответственности за коррупцию и Конвенцию о гражданско-правовой ответственности за коррупцию, обе вступили в силу в отношении Азербайджана 01.07.2004 г. В 2005 г. Азербайджан подписал и ратифицировал Конвенцию Организации Объединенных Наций против коррупции и информировал об этом Генерального секретаря ООН 01.11.2005 г., то есть до ее вступления в силу 14.12.2005 г. А потому Азербайджан находится под воздействием Механизма обзора ООН (IRC UNCAC) и Механизма Совета Европы - GRECO. Кроме того, Азербайджан охвачен механизмом Стамбульского плана действий Антикоррупционной Сети для стран Восточной Европы и Средней Азии Организации Экономического Сотрудничества и Развития. Эти события оказали глубокое влияние и определили процесс концептуализации коррупции в Азербайджане. В Азербайджане международную оценку прошли криминализация коррупции, антикоррупционная политика, прозрачность и предотвращение коррупции в парламенте, на государственной службе, в судебных органах и прокуратуре, государственных закупках, финансировании политических партий, а также в международное сотрудничество по делам о коррупции. Это неполный перечень сфер, прошедших оценку.

Реформирование уголовно-правового законодательства за этот период прошло поэтапно. В 2006 г. в название 33-й главы было добавлено понятие коррупции. Данное обстоятельство говорит о формальном закреплении противодействия коррупции в уголовно-правовой системе страны. Помимо того, составы преступлений взяточничества были дополнены понятиями обещания, предложения, требования, принятия предложения и обещания взятки. Был введен новый состав преступления – торговля интересами. Санкции за преступления в виде активного и пассивного взяточничества были увеличены и синхронизированы. В дальнейшем институт конфискации как меры наказания был упразднен, вместо него в УК было введено новое понятие специальной конфискации как уголовно-правовой меры, применимой ко всем преступлениям. Также была введена ответственность юридических лиц за преступления коррупции.

Поэтапная разработка и реализация мер по противодействию коррупции

Как было отмечено выше, изменения в уголовно-правовом определении резонируют с противодействием коррупции в целом. Традиционно в Азербайджане, как и во многих странах, коррупция воспринимается либо как взяточничество, либо как возможный проступок при исполнении служебных обязанностей. Хотя современное понимание коррупции определяет её место в сфере неправомερных действий должностных лиц, это не всегда имело место в прошлом. В первые годы независимости, то есть в начале 1990-х гг., когда государство было чрезвычайно хрупким и подверженным серьёзным экзистенциальным проблемам, коррупция рассматривалась исключительно

как вид тяжкой преступной деятельности. В ранний период трансформации уголовно-правового определения коррупционных преступлений уголовно-правовые нормы определяли лишь узкий перечень действий, ныне причисляемых к коррупционным. В отсутствие всеобъемлющих законодательных актов, направленных на борьбу с коррупцией, в ранних нормативных актах коррупция была отнесена к числу тяжких форм преступности, которая, наряду с различными формами экономических преступлений, вытекала из деятельности организованных преступных групп. В качестве примера можно привести взяточничество, ложное предпринимательство, ложное банкротство, растрата кредитов, обеспеченных государственными гарантиями, рэкет, ложный аудит и т.д. В этот период развития страны правоохранительные органы были основным механизмом обеспечения законности в государстве. Именно с их стороны были предприняты решительные меры против серьезных форм преступности, что, однако, не мешало им попутно вовлекаться в различные коррупционные схемы. Случаи коррупции были своего рода побочными эффектами усилий по борьбе с преступностью. В частности, законодательные акты описывают тяжелое положение с коррупцией, которая в то время воспринималась практически «как норма» [13]. Ограниченный подход к борьбе с коррупцией вытекает из того факта, что в качестве меры по борьбе с коррупцией было указано требование проведения открытых и прозрачных судебных процессов для «разоблачения» коррупции. Борьба с коррупцией и экономической преступностью в этот период рассматривалась как средство подрыва финансовых ресурсов организованной преступности. Когда правоохранительные органы продемонстрировали прогресс в борьбе с преступностью, уничтожив костяк организованных преступных группировок, стало очевидно, что бюрократия превратилась в основную среду произвола и коррупции. Правительство стремилось демонтировать раздутый механизм финансового надзора и правоохранительных органов, душащих зарождающееся предпринимательство [14]. Меры, которые были приняты на начальном этапе, такие как спорадическое ограничение и централизация финансовых расследований со стороны правоохранительных органов, не являлись соразмерным ответом на вызовы в этой области. В ходе реформ, проведенных в соответствии с Указом 1996 г., правительство выявило и ликвидировало несколько параллельных и повторяющихся механизмов финансового контроля и проверки. Вскоре стало очевидным, что дальнейшие положительные результаты будут зависеть от более глубоких реформ, которые обеспечат устранение барьеров на пути построения рыночной экономики, особенно препятствий для иностранных инвестиций, которые рассматривались в качестве основы для построения устойчивой экономики. Согласно заявленной позиции, борьба с коррупцией обусловила бы достижение этих целей.

На этом этапе развития взяточничество и волокита, особенно случаи такого поведения, проявляющиеся в ходе необоснованных финансовых проверок, регистрации юридических лиц, а также лицензирования были признаны как наиболее острые проблемы [15]. В попытке обуздать злоупотребление служебным положением со стороны сотрудников правоохранительных органов Указ Президента от 1999 г. предписывал централизацию параллельных финансовых расследований путём создания реестра уголовных финансовых расследований под эгидой финансовых органов, то есть налогового ведомства и банковского регулятора. Постановление было принято в то время,

когда в экономику Азербайджана начали поступать иностранные инвестиции, поток которых уменьшался и иногда прерывался из-за необоснованного вмешательства и злоупотреблений со стороны должностных лиц государственных учреждений, в особенности силовых структур, которые до этого времени считались гарантом обеспечения законной власти в стране. Платежи за преодоление формальностей, которые вымогались со стороны государственных органов, в особенности ревизионных учреждений, были определены в качестве основных проблем, связанных с экономическим развитием страны. Чтобы упростить контроль над государственными расходами, правительство отказалось от контрольно-ревизионных подразделений во всех государственных учреждениях. Функция государственного финансового контроля осталась лишь за Министерством финансов. Очевидно, что в течение нескольких лет концепция коррупции достаточно расширилась, чтобы заслуживать рассмотрения в качестве самостоятельного феномена, а не только как типа неправомерного поведения, ответвляющегося от деятельности организованных преступных группировок, или же как одна из форм экономических преступлений. Дублирование контрольных механизмов, продление сроков проведения ревизий и уголовных расследований, усложнение административных процедур, злоупотребление властью при общении с предпринимателями, особенно иностранными предпринимателями, рассмотрение гражданских споров в рамках уголовного судопроизводства воспринимались как различные проявления коррупционности. Это способствовало должному пониманию степени общественной опасности коррупции.

Важное событие в этой области произошло, когда власти указали экономические преступления и коррупцию, в частности такие ее формы как злоупотребление служебным положением, в качестве предикативных преступлений для дальнейшей легализации незаконных средств [16]. Правительство продемонстрировало однозначную позицию в том, что оно намерено бороться с коррупцией не как с изолированным явлением. Коррупция, как преступление, приносящее незаконные средства, закономерно ведёт к совершению последующих преступлений, связанных с легализацией незаконно добытых средств и, тем самым, подрывает хрупкий процесс создания законной рыночной экономики.

В результате вышеупомянутых мер властям удалось стабилизировать ситуацию, уменьшить бюрократизм до разумных размеров и повысить осведомленность о коррупции в обществе. С ограниченной в определенной степени бюрократией и частично реанимированной экономикой, главным образом за счет иностранных инвестиций, а также с установлением правопорядка, политика государственного управления не должна была далее фокусироваться исключительно на экзистенциальных угрозах. Анализ статистики преступности показывает, что уровень тяжких преступлений снизился на 30%, насильственные преступления и смертность снизились почти вдвое в течение 1994-2000 гг. Тем не менее, уровень мошенничества более чем утроился [17]. Сельскохозяйственный сектор, сокращающийся в 1990-2000 гг., начал расти с 2000 г. и достиг уровня 1990-х гг. только к 2015 г. С 2000 г. международные доноры, в том числе Всемирный банк, ЕС начали инвестировать в не-нефтяной сектор. Рост уровня производительности труда в 2000-2008 гг. составил 16%, однако в дальнейшем он снизился до 2% [18].

Коррупция вышла на сцену среди главных задач, стоящих перед обществом именно в средний период трансформации уголовно-правового определения коррупционных преступлений. В 1999-2000 гг. в Азербайджане был принят целый ряд важных законов, которые изменили облик правовой системы. Среди прочих в 1999 г. были приняты законы «О судах и судьях», «О прокуратуре», «Об оперативно-розыскной деятельности», а в 2000 г. были приняты Уголовный, Уголовно-Процессуальный, Гражданский и Гражданско-Процессуальный кодексы. Частный сектор к этому времени начал существенно преобладать над государственным. Именно эти изменения, в особенности более чёткое определение перечня коррупционных составов в уголовном законодательстве определили ход дальнейших преобразований в качестве отправной точки.

С принятием новых определений коррупционных составов правительство получило возможность обозначить красную линию в поведении как государственных чиновников, так и ответственных лиц частного сектора, поскольку – как было отмечено выше – коррупция в частном секторе была криминализована симметрично коррупции в государственном секторе. Коррупция была обозначена как основная проблема для дальнейшего экономического развития, иностранных инвестиций, адекватных государственных закупок, правильного использования природных ресурсов и других социально-экономических выгод [19]. Опираясь на результаты предыдущих мер, включая частичную разработку законодательной базы, касающейся экономических преступлений, борьба с коррупцией была провозглашена одним из основных направлений государственной политики. Новые положения антикоррупционного законодательства в уголовном законодательстве, а также ряд последовавших за ним нормативно-правовых актов отражали новую экономическую реальность Азербайджана, куда активно вступали всё новые виды экономических и финансовых институтов. Эта ситуацию следовало отразить в законодательных и институциональных механизмах для адекватного решения насущных проблем. Таким образом, власти расширили своё видение концепции противодействия коррупции, включив злоупотребление властью в регулирующих и надзорных органах, неправомерное поведение должностных лиц с целью получения не только материальных, но и нематериальных выгод, незаконное присвоение имущества и богатств государства, недобросовестную конкуренцию, сокрытие доходов, некорректный государственный финансовый контроль и неадекватные государственные расходы, а также незаконное обогащение в перечень коррупционных правонарушений. Примечательно, что Указ 2000 г. остается единственным законодательным инструментом, в котором незаконное обогащение отражается как форма коррупции. В Азербайджане незаконное обогащение всё ещё остается не криминализованным. В Указе была обозначена очень важная проблема, что все меры, направленные на борьбу с коррупцией, до тех пор носили случайный и эпизодический характер и не дали необходимых результатов. Власти выразили политическую волю бороться с коррупцией как таковой в качестве отдельной темы, а не только как вида экономической или организованной преступности. Были предусмотрены разработка и принятие конкретного основополагающего закона и плана действий по борьбе с коррупцией. Несмотря на то, что на разработку упомянутых инструментов было отведено шесть месяцев, этот процесс занял четыре года. Очевидно, что Указ 2000 г. немного опередил существующий в то время уровень понимания явления коррупции.

Средний период трансформации уголовно-правового определения коррупционных преступлений характеризуется также и тем, что именно в этот период началось системное и планомерное противодействие коррупции. Вслед за уголовно-правовым регламентированием аспектов противодействия коррупции в 2004 г. были приняты и иные законодательные акты, регулирующие борьбу с коррупцией. Ключевым стал Закон «О борьбе с коррупцией», принятый парламентом в 2004 г. и вступивший в силу 01.01.2005 г. Как заявлено в преамбуле, Закон направлен на установление стандартов для предотвращения и выявления коррупционных правонарушений и предотвращения негативных последствий, вызванных коррупцией. Борьба с коррупцией позиционируется в законе как неотъемлемый элемент общей структуры государства всеобщего благосостояния и социальной справедливости, основанной на неотъемлемых правах и свободах человека и устойчивом экономическом развитии. Противодействие коррупции увязывается с целями обеспечения законности, прозрачности и эффективности органов государственной власти, муниципальных органов и должностных лиц. В законе отмечается, что неправомерное поведение людей должно регулироваться и наказываться в целях борьбы с коррупцией. Этот закон стал своего рода рамочным инструментом, определяющим законодательные основы для обеспечения систематических, скоординированных, целенаправленных и устойчивых действий, направленных против коррупции, а также эталоном для последующих законодательных актов. Уровень и степень воздействия Закона на последующие законодательные и институциональные меры трудно измерить и еще труднее продемонстрировать, поскольку страна достигла европейских стандартов по систематическим общественным консультациям по законопроектам и процедуре принятия в парламенте относительно недавно [20; с.4]. В предшествующий период отсутствовал какой-либо дополнительный материал, который мог бы отображать процесс разработки, обсуждения и принятия законов, а также указывал на цели, лежащие в основе законодательных актов. Обзор структуры этого Закона показывает, что лишь небольшая его часть посвящена определению сущности коррупции. Большая его часть посвящена институциональным механизмам, описанию нарушений и их субъектам, а также устранению последствий коррупционных правонарушений. Закон обязывает всех должностных лиц государственных учреждений и органов самоуправления бороться с коррупцией в пределах своей компетенции. В дополнение к спискам должностных лиц, которые могут быть привлечены к ответственности за коррупционные правонарушения, и к перечню типов поведения в Законе содержится описание нескольких мер по борьбе с коррупцией. Эти меры охватывают определенные аспекты декларирования активов, ограничений в связи с подарками, предупреждения конфликта интересов и защиты осведомителей.

Принятие Закона «О борьбе с коррупцией» в 2004 г. положило начало целенаправленным усилиям по борьбе с коррупцией в Азербайджане. В 2004 г. власти разработали и запустили первый трехлетний план действий по борьбе с коррупцией. С тех пор антикоррупционные меры реализуются в формате согласованных стратегий и планов действий [21]. Стратегии описывают концептуальные вопросы и подходы, а также устанавливают стандарты и цели, а конкретные планы, направленные на достижение целей и соблюдение стандартов, изложены в планах действий. Планы дей-

ствий сформулированы в формате конкретных мер, показателей эффективности, компетентных учреждений и сроков. Обзор антикоррупционных стратегий и программ проливает свет на проблему дальнейшего определения коррупции. В период 2004-2018 гг. в Азербайджане были официально приняты и реализованы две антикоррупционные стратегии и четыре антикоррупционных плана действий. При этом власти использовали достижения и передовой опыт прошлых лет и объединили различные инициативы правительства, гражданского общества и международных заинтересованных сторон в единый процесс. В рамках механизма обзора осуществления Конвенции ООН против коррупции было указано, что антикоррупционные стратегии могут обеспечить всеобъемлющие политические рамки для действий, которые государства должны предпринять в борьбе с коррупцией и её предупреждении, и могут быть полезным инструментом для мобилизации и координации усилий и ресурсов [22; с.15]. Действительно, антикоррупционные стратегии в Азербайджане, особенно процесс их коллективной разработки, широкое вовлечение гражданского общества в изучение эффективности и повышение осведомленности, а также политическая поддержка на самом высоком уровне были признаны в международных отчетах прогрессивными достижениями [23; с.23]. Приведённый ниже анализ не нацелен на измерение эффективности стратегий с позиции их воздействия, ответственности, учета реальных рисков, простоты и реалистичности с точки зрения их целей; и при этом он не даёт представление о процессе их формулирования, обнародования и последующего пересмотра, то есть о критериях, предусмотренных для измерения правильной антикоррупционной политики [24].

Первый Национальный план противодействия коррупции на 2004-2006 гг. [25] знаменует завершение среднего периода трансформации уголовно-правового определения коррупционных преступлений и по сути доведения правового регламентирования противодействия коррупции до уровня действующего уголовного законодательства. Документ состоит из двух частей: первая часть устанавливает концептуальную основу, сродни стратегическому обзору, а вторая часть содержит перечень практических мер. В дополнение к таким важным мерам, как формирование специализированных антикоррупционных агентств, план действий требовал гармонизации законодательства с Законом «О борьбе с коррупцией» от 2004 г. В плане действий упоминались требования международных документов, определяющих составы коррупционных преступлений. Он предусматривал реализацию этих положений в национальном законодательстве. Таким образом, Азербайджан присоединился к международным и региональным инструментам борьбы с коррупцией и, следовательно, к режиму, предусмотренному этими инструментами, включая механизмы обзора, которые оказали глубокое влияние на определение концепции коррупции. План действий зиждется на принципах законности, прозрачности, надзора за государственными органами. Поскольку он ввёл относительно новое понятие коррупции, пришлось использовать другие известные концепции для закрепления его правильного понимания, и в основу этого понимания легла именно уголовно-правовая сущность противодействия коррупции. По сравнению с предыдущим подходом, когда коррупция рассматривалась как форма преступности, в частности такой её разновидности, как экономическая преступность, в этот раз власти попытались определить борьбу с коррупцией с точки зрения общих

основ стимулирования экономики и улучшения состояния администрирования государства. Меры, сформулированные в плане действий, в особенности инновационные концепции, изначально введённые в уголовное законодательство, были успешно внедрены в область финансов, государственного управления и социально-экономической сферы. Понятие противодействия коррупции распространилось не только на положения законов, но и было реализовано через совокупность практических мер.

В результате реализации первого плана действий Азербайджан учредил свои специализированные антикоррупционные органы по предупреждению и обеспечению соблюдения законов, в значении соответствующих положений Конвенции ООН против коррупции. Комиссия по противодействию коррупции, учрежденная в соответствии с разделом 4.2 Закона «О борьбе с коррупцией», в основном выступает в качестве специализированного учреждения в области предотвращения коррупции, разрабатывает государственную политику по борьбе с коррупцией, координирует деятельность государственных учреждений в этой области. Антикоррупционное главное управление при Генеральном прокуроре Азербайджанской Республики, учреждённое в соответствии с распоряжением Президента, является специализированным антикоррупционным правоохранительным органом, на который возложены правоохранительные функции в области противодействия коррупции и, главным образом, уголовного расследования коррупционных преступлений и оперативно-розыскных мероприятий.

Современный период трансформации уголовно-правового определения коррупционных преступлений, начавшийся в 2006 г., знаменуется планомерным приведением уголовно-правового законодательства в полное соответствие с требованиями международных конвенций по противодействию коррупции согласно рекомендациям международных экспертных организаций. Опираясь на достижения по реализации новых концепций в системе управления, правительство страны в 2007 г. приняло Национальную Стратегию по Повышению Прозрачности и Противодействию Коррупции. С целью реализации данной стратегии были приняты и реализованы два плана действий [26]. Власти попытались определить борьбу с коррупцией хотя и связано, но отдельно от принципов законности, надзора, прозрачности и т.д. На этот раз концепция коррупции рассматривалась в контексте принципов надлежащего управления. Согласно классическому объяснению, надлежащее управление (good governance) имеет восемь основных характеристик. Оно основано на широком участии, ориентированно на консенсус, подотчетно, транспарентно, отзывчиво, эффективно и действенно, справедливо и инклюзивно и соответствует принципу верховенства закона. Этот подход гарантирует, что коррупция сведена к минимуму, мнения меньшинств приняты во внимание и голоса самых уязвимых в обществе услышаны при принятии решений. Он также реагирует на настоящие и будущие потребности общества [27].

Таким образом, прозрачность была определена как общая основа, а противодействие коррупции – как мера кары за неправомерное поведение, заслуживающее наказания и подавления из-за нарушения нормального курса прозрачной деятельности государственных органов. Экспертиза нормативных инструментов, повышение осведомленности и реализация международно-правовых документов были отнесены к антикоррупционной сфере. Правоохранительные органы и суды были определены в ка-

честве основной платформы для борьбы с коррупцией, в то время как другим государственным учреждениям было поручено действовать в области реализации и обеспечения прозрачности. Например, в целях повышения прозрачности Парламенту, Администрации Президента и Министерству юстиции было поручено разработать национальную базу данных законодательства, обеспечить участие общественности в законодательном процессе и провести изучение в области обоснования внедрения института лоббирования. Кабинету министров было поручено разработать и принять правила о конфликте интересов, правила профессионального поведения.

В 2012 г. наряду с Национальным планом действий по борьбе с коррупцией был также утвержден и Национальный план действий по содействию открытому правительству. Это продолжило существующую тенденцию. Традиционно антикоррупционные меры предусматривали дальнейшее совершенствование (1) законодательства в области уголовного расследования и судебного рассмотрения, (2) рассмотрения жалоб и заявлений, (3) деятельности специализированных антикоррупционных органов, (4) регулирования государственной службы и другие отраслевых видов деятельности. Они также охватили средства и инструменты для обеспечения профессионального поведения, предотвращения конфликта интересов и системных нарушений, таких как препятствование предпринимательской деятельности в контексте борьбы с коррупцией. Правительство продолжило разграничение мер, связанных с прозрачностью, путём формирования универсальных средств. Концепция коррупции получила дальнейшее развитие в области серьёзных нарушений конфликта интересов и правил профессионального поведения, а также уголовных правонарушений.

В дальнейшем власти воздержались от принятия отдельного плана борьбы с коррупцией и ограничили меры по борьбе с коррупцией главой Национального плана действий по поощрению открытого правительства на 2016–2018 гг. [28]. Из этого следует, что было принято решение о сосредоточении основных усилий по противодействию коррупции в области уголовного или административного права. В то время, как некоторые области, охватываемые Планом действий, относятся только к поддержке открытого правительства, другие же сферы, традиционно рассматриваемые как антикоррупционные, также рассматриваются как усилия, направленные на достижение целей Открытого правительства. К первым относятся такие меры, как улучшение электронных услуг за счет возможностей и использования портала электронного правительства, сокращение количества официальных документов и сертификатов, требуемых государственными учреждениями, совершенствование методов электронных платежей; обеспечение доступа к информации посредством деятельности информационного омбудсмена, разработки мобильных версий сайтов государственных учреждений; а также обеспечение участия общественности и гражданского общества путём формирования платформы гражданского общества, финансирования проектов, создания гражданских советов в государственных учреждениях. Дальнейшее совершенствование законодательной базы данных; обеспечение финансовой прозрачности, в том числе и публикация годового отчета об исполнении государственного бюджета, информации о государственных закупках бюджетными организациями перешли в область прозрачности за счет применения новых информационных технологий при

осуществлении государственного финансового контроля и совершенствования электронного контроля. Приём на государственную службу и обеспечение ответственности, а также обеспечение профессионального поведения муниципальных чиновников; повышение ответственности в частном секторе, включая меры, направленные на обеспечение стандартов прозрачности, этики и подотчетности, а также разработка и принятие законопроекта Кодекса Конкуренции были включены в список мероприятий по поддержке открытого правительства. Примечательно, что краеугольным камнем реформы уголовного права стали смягчение ответственности и декриминализация экономических нарушений в частном секторе. Практика отказа от планов по разработке отдельных антикоррупционных стратегий, была продолжена с принятием нового Плана Действий по Поддержке Открытого Правительства на 2020–2022 гг.

Заключение

В вопросе противодействия коррупции Азербайджан реализовал модель Конвенции ООН против коррупции с учётом особенностей своей правовой системы и традиций. Данная модель не предусматривает закрепление понятия коррупции. При этом определяется перечень уголовных правонарушений, которые принято считать коррупционными. Принятие мер по определению коррупции на законодательном уровне не сильно изменило этот подход. Как и в Конвенции, составы преступлений, обозначенные как коррупционные, стали определяющими в дальнейшем определении мер по противодействию коррупции. Старт в реализации многоотраслевых антикоррупционных мер знаменует начало очередного этапа в реализации уголовно-правовых антикоррупционных реформ. Введение в действие нового Уголовного Кодекса, предусматривающего симметричную криминализацию коррупции в частном секторе, а также начало приведения положений уголовного законодательства, определяющих уголовную ответственность за коррупционные правонарушения, в соответствие с международными инструментами определяют начало этапов противодействия коррупции, область и сфера охвата которых постоянно меняется. Если в начальных этапах сфера борьбы с коррупцией имела тенденцию роста и охватывала практически все ключевые отрасли регулирования социально-экономической деятельности, то с течением времени институты прозрачности и должного управления начали играть более существенную роль в этом процессе, не в меньшей степени благодаря растущим масштабам применения новых информационных технологий и участию гражданского общества в вопросах государственного управления.

Список литературы

[1] Самедова Ш.Т. Проблемы Уголовного Права: Классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций: монография. – Баку, 2017. – 469 с.

[2] Новый УК Кыргызской Республики был введен в действие Законом КР от 24 января 2017 года № 10 с 1 января 2019 года // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527>

[3] Организация экономического сотрудничества и развития, Сеть по борьбе с коррупцией для стран Восточной Европы и Центральной Азии Стамбульский план действий по борьбе с коррупцией Второй раунд мониторинга Кыргызской Республики – 24/02/2012 // <https://www.oecd.org/corruption/acn/49882428.pdf>

[5] Самандаров Ф.Ю. Уголовное Право: Общая Часть. – Баку: Digesta, 2007.

[4] Musayev E.N. Doctrinal Problems of the Criminalization of Corruption in Eastern Europe and Central Asia, Materials of the Ninth Scientific Practical Conference 'Jurisprudence in Modern Information Space' // National Aviation University, March 2019, Kyiv, Ukraine. – P. 192-195.

[6] Противодействие коррупции / под ред. А.В. Конюка. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2016.

[7] Anti-Corruption Glossary, Transparency International (retrieved on 20/02/2020).

[8] The Cancer of Corruption, Vinay Bhargava, World Bank Global Issues Seminar Series, The World Bank, 2005.

[9] Enforcement Policy and Procedures, Procedures Revised, EBRD, October 2017.

[10] Fraud, corruption and misconduct – a definition, Investigating fraud, corruption and misconduct, Integrity & compliance, EBRD, 2020.

[11] Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank, Poverty Reduction and Economic Management, The World Bank, September 1997 (retrieved on 20/02/2020).

[12] Закон Азербайджанской Республики от 7 апреля 2006 г. «О внесении поправок и изменений в некоторые нормативно-правовые акты Азербайджанской Республики в связи с борьбой против коррупции»

[13] Указ Президента Азербайджанской Республики от 08.09.1994 № 181 «Об усилении мер, направленных на борьбу с преступностью и укрепление законности и правопорядка».

[14] Указ Президента Азербайджанской Республики от 17.06.1996 № 463 «Об установлении порядка государственного надзора в сфере производства, обслуживания и финансово-кредитной деятельности и запрета необоснованных проверок».

[15] Указ Президента Азербайджанской Республики от 01.07.1999 № 69 «Об упорядочении системы государственного надзора и устранении искусственных барьеров на пути развития предпринимательства».

[16] Указ Президента Азербайджанской Республики от 27.01.1998 г. № 730 «О некоторых мерах по борьбе с экономической преступностью».

[17] Количество Зарегистрированных Основных Видов Преступлений (1993-2018 гг.), Государственный Комитет по Статистике (получено 28.04.2020 г.) // <https://www.stat.gov.az/source/crimes/>.

[18] Стратегическая дорожная карта по национальной Экономике и Ключевым Секторам Азербайджана, утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики от 06.12.2016 № 1138

[19] Указ Президента от 06.08.2000 № 730 «Об усилении борьбы с коррупцией»

[20] Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, Fourth Evaluation Round, Second Compliance Report on Azerbaijan adopted by GRECO at its 82nd Plenary Meeting, Strasbourg, 18-22/03/2019, GrecoRC4(2019)3, Page 4 //

<https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/168094f9b1>.

[21] Отчеты исполнения антикоррупционных планов действия со стороны Комиссии Азербайджанской Республики по противодействию коррупции // <http://commission-anti-corruption.gov.az/view.php?lang=en&menu=49>.

[22] Резолюция 5/4 Мероприятия по осуществлению Марракешской декларации по предупреждению коррупции, принятая во исполнение резолюции 4/3 Конференции государств-участников от 28 октября 2011 года под названием «Марракешская декларация о предупреждении коррупции» от 29.03.2013 г. – Серия: Резолюции и решения, принятые Конференцией государств – участников Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции. – С. 15-21 //

<https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/COSP/session5/V1401173r.pdf>

[23] Антикоррупционные реформы в Восточной Европе и Центральной Азии: Прогресс и Вызовы 2009-2013 гг., ОЭСР 2014 г. – С. 23-49.

[24] National Anti-Corruption Strategies: A Practical Guide for Development and Implementation, The United Nations Convention against Corruption, UNITED NATIONS New York, 2015 // https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2015/National_Anti-Corruption_Strategies_-_A_Practical_Guide_for_Development_and_Implementation_E.pdf.

[25] ПД был введен в действие Указом Президента Азербайджанской Республики от 03.09.2004 г. № 377

[26] Первый План Действий на 2007-2011 гг. был утвержден Указом Президента Азербайджанской Республики от 28.07.2007 г. № 2292, а второй План Действий на 2012-2015 гг. был утвержден Указом Президента Азербайджанской Республики от 05.09.2012 г. № 2421.

[27] Sheng, Yap Kioe, What is Good Governance?, United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, 2008 // <https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>.

[28] Указ Президента Азербайджанской Республики от 27.04.2016 № 1993 «Об утверждении Национального Плана Действий по Поддержке Открытого Правительства».

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun
Elm-Tədris Mərkəzinin böyük prokuroru
I dərəcəli hüquqşünas, Beynəlxalq Prokurorlar Assosiasiyasının üzvü,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Qələndərli Nigar Hüseyn qızı

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TÖRƏTDİYİ BEYNƏLXALQ CİNAYƏTLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VƏ İSTİNTAQINDA PROKURORLUĞUN ROLU

Xülasə

Məqalədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı otuz ilə yaxın davam edən təcavüzü nəticəsində törədilmiş beynəlxalq cinayətlərinin qiymətləndirilməsində və istintaqında prokurorluq orqanlarının rolundan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə əlaqədar olaraq Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunması üçün vahid hüquqi konsepsiyanın müəyyən olunmasına ehtiyac vardır. Bu konsepsiyanın işlənilib hazırlanması və ərsəyə gəlməsində prokurorluq orqanlarının üzərinə olduqca ciddi yük düşür. Vahid hüquqi konsepsiyanın məğzində criminal niyyətin təhlükəli növləri olan və beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət kimi tanınan təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri ilə bağlı məsuliyyətin labüdlüyü və əhəmiyyəti durmalıdır.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq cinayətlər, universal yurisdiksiya, soyqırım cinayəti, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, vahid hüquqi konsepsiya, Ermənistanın təcavüzkar niyyəti, BMT Təhlükəsizlik Şurası, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi.

Ermənistanın otuz ilə yaxın davam edən təcavüzü nəticəsində Azərbaycan xalqına qarşı beynəlxalq cinayətlər törətmiş təqsirli şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması işində prokurorluq orqanlarının fəaliyyəti və rolunu təhlil etməzdən öncə, mövzunun mahiyyəti ilə birbaşa əlaqəyə malik olan bir sıra prinsiplial əhəmiyyətli məsələlərə aydınlıq gətirməyi məqsədə müvafiq hesab edirik. Həmin məsələlər əsasən beynəlxalq hüquq pozuntusunun xüsusi təhlükəli növü olan beynəlxalq cinayətin müəyyənliyi, bu cinayətlərə tətbiq olunan universal yurisdiksiya prinsipinin şərtləri, həmin cinayətlərə görə fərdi cinayət məsuliyyəti və dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti arasında əlaqənin mövcudluğu ilə bağlıdır. Sadalanan məsələlərin kompleks təhlili və araşdırılması Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərə görə həmin dövlətin özünün, təqsirli şəxslərin, işğal olunmuş ərazilərimizdə qanunsuz iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmuş xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin beynəlxalq hüquqi, cinayət hüquqi və mülki hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi işində vahid hüquqi konsepsiyanın müəyyən edilməsinə töhfə verilməsi məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq cinayət - ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq və qanuni mənafələrini, beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını kobud və ya kütləvi şəkildə pozan, hüquqi tərkibi beynəlxalq hüquq normalarında müəyyən olunmuş beynəlxalq hüquqa zidd əmələ deyilir (4,s.202). Beynəlxalq hüquqda, daha dəqiq ifadə etsək beynəlxalq cinayət hüququnda beynəlxalq cinayət adı altında insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, soyqırım və təcavüz cinayəti başa düşülür və bu əməlləri digər beynəlxalq hüquq pozuntularından, məsələn, beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən fərqləndirmək üçün (insan alveri, qanunsuz silah alveri, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi və d.) prinsip etibarilə bir-birinə yaxın olan

terminlərdən – ciddi cinayətlər, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər, bütün beynəlxalq birliyin narahatlığına səbəb olan ən ciddi cinayətlər, beynəlxalq hüquq üzrə cinayətlər, beynəlxalq cinayətlər və digər bu kimi terminlərdən istifadə olunur (14,p.587; 15, p. 4; 13,s.6). Eyni zamanda hüquq ədəbiyyatında (11,s. 38-39) və rəsmi beynəlxalq hüquqi aktlarda (18,p.469; 16,p.2) vurğulanır ki, əməlin beynəlxalq cinayət hüququnun təsiri altına düşməsi üçün üç şərtin olması vacibdir: *birincisi*, o fərdi cinayət məsuliyyətinə səbəb olmalı və cəzalanmalı olmalıdır; *ikincisi*, belə məsuliyyət müəyyən edən normalar beynəlxalq hüququn sistemində daxil olmalıdır; *üçüncüsü*, əməlin milli qanunvericilikdə cinayət kimi müəyyən olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, o cəzalanmalı olmalıdır.

Beynəlxalq cinayətlərin ilk dəfə olaraq siyahısı Nürnberq Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsində verilmişdir və orada həmin cinayətlər müvafiq olaraq: a) sülh əleyhinə cinayətlərə; b) müharibə cinayətlərinə; c) insanlıq əleyhinə cinayətlərə bölünürdü. Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il tarixli BMT Konvensiyasının qəbulundan və qüvvəyə minməsindən (1951-ci il) sonra soyqırım (*genosid*) cinayəti də müstəqil beynəlxalq cinayət kimi sadalanan klassik beynəlxalq cinayətlər dairəsinə daxil edilmişdir. Hal-hazırda beynəlxalq cinayətlərin tərkibləri, xüsusilə müharibə cinayətlərinin və insanlıq əleyhinə cinayətlərin növ bildirən tərkibləri Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının Nizamnamələrində və daha sonra *permanent (daimi)* əsasda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1998-ci ildə qəbul edilmiş Statutunda daha da genişləndirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir. Eyni zamanda, yuxarıda sadalanan beynəlxalq cinayətlər Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, dünyanın əksəriyyət ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinə transformasiya edilmişdir. Təbii ki, bu cinayətlərin istər beynəlxalq hüquqi aktlarda, istərsə də milli cinayət qanunlarında qadağan olunan əməl kimi kriminalaşdırılmasının əsas səbəbi həmin əməllərin *yus cogens (imperativ)* normalarda təsbit olunmuş dəyərlərə və maraqlara (sülh, təhlükəsizlik, əmin-amanlıq, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını qorumaq) qəsd etməsi ilə bağlıdır. Məhz bu amil nəzərə alınaraq həmin cinayətlərə qarşı mübarizə beynəlxalq birliyin yekdil razılığı əsasında *universal yurisdiksiyanın* təsir dairəsinə daxil edilmişdir. Bununla bağlı beynəlxalq hüquqşünas alim K. Randal qeyd edir ki, beynəlxalq cinayətlər özlərinin müstəsna ağırlığı və ciddiliyi ilə xarakterizə olunan pozuntulardır və bu meyara əsaslanmaqla istənilən hər hansı bir dövlət bu cinayətləri törətməkdə ittiham olunan şəxsləri təqib etmək üçün öz təşəbbüslərini və iradələrini ortaya qoya bilərlər. Ona görə ki, bu cinayətlərin törədilməsi faktı universal narahatlıq doğuran problemdir və bu da həmin əməlləri törətməkdə təqsirləndirilən şəxslərin təqib olunması və məhkəmə orqanına gətirilməsi üçün əsas səbəb hesab olunur (17,p.785-788). Qeyd olunan fikirdən göründüyü kimi insanlıq əleyhinə cinayətlərə, müharibə cinayətlərinə, soyqırım və təcavüz cinayətinə görə mühakimə yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün əsas şərt, - törədilmiş əməlin xarakteridir. Bu prinsiplial müddəa Universal yurisdiksiyaya dair Prinston prinsiplərinin I Prinsipində də öz təsbitini tapıb. Orada vurğulanır ki, universal yurisdiksiyanın əlaqəsi cinayətin baş vermə yeri, şübhəli şəxsin, cinayəti törətmiş şəxsin və ya zərər çəkmiş şəxsin vətəndaşlıq mənsubiyyəti ilə deyil, birbaşa cinayətin xarakteri ilə bağlıdır (19.p,28-29). Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 12.3-cü maddəsi də bu prinsipə söykənir və orada qeyd olunur ki, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətləri, müharibə cinayətlərini... ..törətmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin törədilməsi yerindən

asılı olmayaraq, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır (1,s.35-36). Lakin Cinayət Məcəlləsinin 12.3-cü maddəsində soyqırım universal yurisdiksiyaya daxil edilmiş beynəlxalq cinayətlər sırasında yer almamışdır. Məsələnin hüquqi və siyasi əhəmiyyətinə diqqət çəkərək beynəlxalq hüquqşünas alim Rahim Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 12.3-cü maddəsində universal cinayət yurisdiksiyasının təsir sferasına düşən cinayətlər dairəsinə nədənsə soyqırım cinayətinin daxil edilməməsi olduqca təəssüf doğuran bir məsələdir və təbii ki, Cinayət Məcəlləsində belə qeyri-müəyyənliyin davam etməsi bu cinayətin universal cinayət yurisdiksiyasının təsir sferasına aid olmaması kimi skeptik yanaşmalara rəvac vermiş və eyni zamanda, xalqımızın tarixində kədərli səhifə açmış Xocalı faciəsinin soyqırım kimi tanınması işinə hüquqi əngəl törətmişdir (5, s.104-105).

Beynəlxalq cinayətlərə görə təqsirli şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli addım ilk dəfə 28 iyun 1919-cu ildə I Dünya müharibəsinin qurtarmasını rəsmiləşdirən Versal sülh müqaviləsinin qəbuluna təsadüf edir. Həmin Müqavilə əsasında Belçika, İngiltərə, Rusiya və Fransa hökumətlərinin yaratdıqları xüsusi istintaq Komissiyası Almaniya tərəfindən müharibə adət və qanunlarının kütləvi şəkildə və kobud pozulması faktlarını aşkara çıxardı və alman imperatoru II Vilhelm Hohençoller də daxil olmaqla bu əməlləri törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərin, yəni hərbi cinayətkarların cəzalandırılması üçün xüsusi məhkəmənin təsis edilməsinin vacibliyi gündəmə gətirildi. Komissiyanın yekun hesabatında təcavüzkar - dövlətlər (Almaniya, Avstriya, Türkiyə, Bolqarıstan) tərəfindən törədilmiş əməllər iki kateqoriyada birləşdirilmişdi: 1) müharibəni hazırlama və başlama; 2) girov götürülmüş şəxsləri öldürmə, zorlama, zəhərli qazlardan istifadə etməklə mülki əhalini və hərbiçiləri qırma, dövlət və ya şəxsi əmlakı məhv etmə və talama kimi cinayət tərkiblərini özündə əks etdirən müharibə qanun və adətlərinin qəsdən pozulması. Versal sülh müqaviləsinin 227 (2) -ci maddəsinə müvafiq olaraq ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Yaponiyayı təmsil edən 5 hakimdən ibarət tərkibdə Məhkəmə təsis edildi. Eyni zamanda, sülh müqaviləsi müttəfiq ölkələrə öz məhkəmələri tərəfindən müharibə qanun və adətlərinin pozulmasına görə təqsirli şəxsləri mühakimə etmək hüququ da vermişdir. Lakin Versal sülh müqaviləsi əsasında beynəlxalq cinayətlərə görə formalaşdırılmağa cəhd edilən fərdi cinayət məsuliyyəti modeli həyata keçirilmədi və məhkəməni yaratmaq mümkün olmadı. Almaniyanın keçmiş kayzeri Niderland hökumətindən siyasi sığınacaq aldığı üçün onun müttəfiq dövlətlərə verilməsindən imtina edildi və bunun nəticəsi kimi Versal sülh müqaviləsinin müddəaları həyata keçirilməmiş qaldı (12, s.6).

Beynəlxalq cinayətlərinə görə fərdi cinayət məsuliyyəti yalnız II Dünya müharibəsindən sonra alman və yapon militaristlərini cəzalandırmaq üçün təsis olunmuş Nürnberq və Tokio beynəlxalq cinayət tribunallarının timsalında həyata keçirilə bildi. Əslində qalib dövlətlərin məhkəməsi kimi çıxış etdiyinə və yalnız bir tərəfin (məğlub olmuş Almaniyanın və Yaponiyanın) törətdiyi cinayətləri araşdırdığına baxmayaraq, həmin tribunalların Nizamnamələri və konkret işlər üzrə qəbul etdikləri hökmləri beynəlxalq cinayətlərin tərkib unsurlərinin formalaşmasında və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin reallaşmasında mühüm rol oynadı; ilk dəfə olaraq fiziki şəxslər beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanı tərəfindən beynəlxalq hüquq normaları əsasında mühakimə olundular. Müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlər törətmiş təqsirli şəxslərin mühakimə edilib cəzalandırılmasında keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə *ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunallarının, habelə universal yurisdiksiya əsasında

milli məhkəmələrin və daimi əsasda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin rolu danılmazdır.

Lakin beynəlxalq hüquq beynəlxalq cinayətlərə görə təqib etmə və mühakimə yurisdiksiyasını daha çox dövlətlərin öz üzərinə bir öhdəlik kimi qoyub. Belə bir öhdəlik həm müvafiq dövlətin qoşulduğu beynəlxalq müqavilədən, həm də beynəlxalq hüquqi adətdən irəli gələ bilər. Bu gün beynəlxalq cinayətlər kimi tanınan müharibə cinayətlərinin, insanlıq əleyhinə cinayətlərin, təcavüz cinayətinin və soyqırım cinayətinin tərkib üsürlərinin formalaşması tarixi baxımdan dövlətlərin praktikasına söykənməklə sonda *opinio juris* (hüquqi məcburi) statusu əldə etmişlər. Məsələn, indinin özünə kimi Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyasını Azərbaycan Respublikası daxil olmaqla (1996-cı ildə) cəmi 141 dövlət ratifikasiya edib. Bu o deməkdir ki, dünyanın 50-dən artıq dövləti soyqırım cinayəti törətməmək, soyqırım aktları törətmiş şəxslərin cəzalandırılmasını təmin etmək və s. kimi beynəlxalq öhdəliklərdən azaddırlar? Əlbəttə ki, yox. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında iş üzrə məsləhət xarakterli Qərarında (1951), Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın tətbiq olunması haqqında iş üzrə (ilkin etirazlar mərhələsində) Qərarında (1996), Bosniya və Herseqovina Yuqoslaviyaya qarşı iş üzrə Qərarında (1996), sonra isə Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Kristiç işi üzrə Qərarında (2001), Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Akayesu işi üzrə Qərarında (1998) 1948-ci il Konvensiyasının əsasında duran müddəaları beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi kimi tanımışdır.

Qeyd olunanlardan göründüyü kimi beynəlxalq hüquq dövlətə beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə işində geniş hüquqi imkanlar təqdim edir və eyni zamanda onu təşviq edir ki, dövlətin məhkəmə və prokurorluq, habelə digər hüquq-mühafizə və xüsusi xidmət orqanları bu cinayətləri törətmiş təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilib cəzalandırılmasında aktiv şəkildə iştirak etsinlər. Səbəb isə beynəlxalq cinayətlərə görə mühakimə yurisdiksiyasını həyata keçirən və hal-hazırda daimi əsasda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin *komplementarlıq prinsipi* (tamamlayıcı və yaxud subsidiar) əsasında fəaliyyət göstərməsidir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi milli cinayət ədliyyə orqanlarına münasibətdə dördüncü instansiya məhkəməsi deyil. Yəni Məhkəmə özünün predmet yurisdiksiyasına daxil olan cinayətlərin təqibi və istintaqının həyata keçirilməsi baxımından dövlətlərə münasibətdə subsidiar rola malikdir. Başqa sözlə, Statutda nəzərdə tutulmuş cinayətlər üzrə mühakimə icraatını həyata keçirmək vəzifəsi ilk növbədə dövlətlərin üzərinə düşür. Mümkünsüz hallarda isə dövlət komplementarlıq prinsipinə istinad etməklə mühakimə yurisdiksiyasını Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə ötürə bilər. Hüquq ədəbiyyatında vurğulandığı kimi komplementarlıq prinsipinin məqsədi beynəlxalq cinayətlər üzərində rəqabət şəraitində olan birdən çox mühakimə orqanları arasında tarazlığı təmin etməkdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi baxımından bu tarazlıq, dövlətdaxili mühakimə mexanizmlərinin üstünlüyünü təmin etmək şərtilə, rəqabət aparan bu qurumlar arasında prioritetliyi müəyyən etmək məqsədinə xidmət edir (9, s.181; 20,p.19-20; 21,p.123). Məsələyə müasir dövrün siyasi və hüquqi reallıqları müstəvisindən yanaşsaq, dövlətdaxili mexanizm beynəlxalq cinayətlərə görə təqib etmə və mühakimə yurisdiksiyasının (məsələn, sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi, təqsirli şəxslərin vaxtında aşkar edilib cəzalandırılması nöqtəyi-nəzərdən və s.) daha təkmil variantı hesab olunur. Təbii ki, ən son mümkünsüzlük halında beynəlxalq cinayət

ədliyyə mexanizmlərinə (*ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunalının yaradılmasına cəhd, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasının tanınması) müraciət etmə istisna təşkil edir.

Əvvəldə vurğuladığı kimi, beynəlxalq cinayət fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran və cəzalanmalı olan əməldir. Lakin bu bir danılmaz faktdır ki, beynəlxalq cinayət hüququnun müəyyənləşdirdiyi və törədilməsində təqsiri olan şəxsləri cəzalandırmağa çalışdığı cinayətlərin əksəriyyətini beynəlxalq hüquq da dövlətlər tərəfindən törədilən son dərəcə ciddi pozuntular kimi nəzərdən keçirir: bunlar dövlətlərin beynəlxalq cinayətləri olub, cinayətkarlar hansı dövlətin adından hərəkət etmişlərsə, həmin dövlət üçün daha ağır məsuliyyət doğurur. Burada söhbət təkcə soyqırımdan, insanlıq əleyhinə cinayətlərdən, işgəncələrdən, terrorizmdən deyil, həm də müharibə cinayətlərindən gedir. Deməli, bu cinayətlərdən biri şəxs qismində hərəkət edən fərd tərəfindən törədildikdə ikiqat məsuliyyət yarana bilər: həmin şəxsin beynəlxalq cinayət hüququnun qüvvəsi altına düşən cinayət məsuliyyəti və dövlətin beynəlxalq hüququn müvafiq normaları ilə tənzimlənən beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti (6,s.35-36). Məsələn, Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının ciddi pozuntulara görə cəzalara dair 129-131-ci maddələri (8,s.140-141) həmin pozuntuların cinayət-hüquqi vasitələrin köməyi ilə qarşısının alınması üçün xüsusi hüquqi rejim müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda, bu cür ciddi pozuntuları törətməyə görə iştirakçı dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini də təsbit etmişdir. Professor Lətif Hüseynovun vurğuladığı kimi beynəlxalq cinayətə görə dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti və təqsirli fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə belə bir ümumi prinsipə əsaslanır ki, fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması həmin dövlətin beynəlxalq hüquq əsasında daşımalı olduğu məsuliyyətini istisna etmir (4,s.213).

Beynəlxalq cinayət dövlətin beynəlxalq cinayət siyasəti ilə birbaşa əlaqəyə malikdir və buna görə də belə əməl törədilərkən həmin cinayəti törətmiş dövlət üçün xüsusi məsuliyyət rejimi ortaya çıxır. Bu rejim adi beynəlxalq hüquq pozuntusu törədildiyi zaman meydana çıxan beynəlxalq məsuliyyət rejimindən tamamilə fərqlənir. Belə ki, əgər birinci halda söhbət dəymiş zərərin, sadəcə, ödənilməsindən gedirsə, ikinci halda isə zərərin ödənilməsindən əlavə, cinayəti törətmiş dövlətin suverenliyinin və beynəlxalq-hüquqi subyektivliyinin müxtəlif cür məhdudlaşdırılması mümkün ola bilər. Məsələn, İraqın Küveytə qarşı təcavüzünə cavab tədbiri olaraq Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin 39-cu, 41-ci və 42-ci maddələrini əldə rəhbər tutaraq özünün müvafiq qətnaməsi əsasında İraqın suverenliyinin məhdudlaşdırılmasına yönəlik bir sıra tədbirlərin tətbiqinə razılıq vermişdir. Bunun nəticəsi olaraq İraqın öz təbii resurslarına, xüsusən, neft sənayesinə nəzarət etməsinə məhdudlaşdırıcı tədbir kimi *fövqəladə reparasiya* tətbiq edilmişdir. Yəni, İraqın öz təbii resurslarına və iqtisadi fəaliyyətinə münasibətdə sərəncam vermək hüququ əlindən alınmışdır. Onu qeyd edək ki, *fövqəladə reparasiya* yalnız maddi zərərin ödənilməsi üçün deyil, həmçinin beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə köməklik göstərən faktorların aradan qaldırılması məqsədi ilə də həyata keçirilə bilər. Məhz bu yanaşma Azərbaycanın Ermənistanla qarşı ediləcək iddialarında nəzərə alınmalıdır.

Belə bir sual yaranır: Ermənistanın Azərbaycana qarşı otuz ilə yaxın davam edən təcavüzü və onun nəticəsi olaraq törədilmiş cinayətlərin prokurorluq orqanları tərəfindən əsasən beynəlxalq cinayətlər kimi qeydə alınması və istintaqının vacibliyi nə üçün əhəmiyyətlidir və buna nail olsaq, o bizə hansı üstünlüyü qazandıracaqdır və bu prosesdə vahid hüquqi konsepsiyanın müəyyən edilməsi vacibdirmi ?

Təbii ki, təcavüzdən zərər çəkən dövlət kimi vahid hüquqi konsepsiyanın işlənilməsi Azərbaycanın maraqlarının təmini baxımından olduqca zəruri və əhəmiyyətlidir. Vahid hüquqi konsepsiyanın formalaşdırılması nəyin ki, prokurorluq orqanlarının, o cümlədən işğal faktlarının qiymətləndirilməsi işinə cəlb olunmuş bütün səlahiyyətli qurumların ən ümdə vəzifəsi olmalıdır. Bunu zəruri edən əsas səbəb ondan ibarətdir ki, istər təcavüz nəticəsində törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə bağlı, istərsə də vurulmuş maddi və mənəvi zərərlə bağlı əldə olunan və toplanılan sübutların beynəlxalq müstəviyə çıxması, yeni həmin sübutların beynəlxalq məhkəmə orqanlarına, beynəlxalq təşkilatlara, qanunsuz iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmuş hüquqi və fiziki şəxslərinin mənsub olduqları dövlətlərə təqdim olunması istisna deyildir. Deməli, bu prosesdə vahid hüquqi konsepsiyanın ortalığa çıxması üçün atılacaq bütün addımların ardıcılılığına, əsaslılığına (hüquqi və faktiki) nail olmaq lazımdır və hesab edirik ki, bu prosesin alternativini olmamalıdır.

Təbii ki, bu məsələlərin pozitiv həlli dövlətdən kompleks hüquqi və təşkilati xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu kontekstdə ən mühüm məsələlərdən biri – beynəlxalq cinayətlərlə səmərəli mübarizənin hüquqi əsaslarının formalaşdırılmasıdır. Yəni prokurorluq, məhkəmə və digər hüquq-mühafizə orqanlarına beynəlxalq cinayətlər törətmiş təqsirli şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və cəzalandırmaq üçün onları təqib etməyə imkan verən hüquqi əsaslar olmalıdır. Belə hüquq əsasları qismində Azərbaycan Respublikasının (AR) qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr (məsələn, 1949-cu il Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyası və I Əlavə Protokol; döyüş aparılmasının metod və vasitələrini qadağan edən Haaqa konvensiyaları və digər beynəlxalq hüquqi aktlar; 1948-ci il Soyqırım Konvensiyası və d.) və həmin beynəlxalq aktlardan cinayət, cinayət-prosessual və digər sahəvi qanunvericilik aktlarına implementasiya olunmuş beynəlxalq hüquq normaları, habelə beynəlxalq hüququn ümumtənzim edilmiş normaları və prinsipləri əsasında qəbul edilmiş qanunlar çıxış edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən ən vacib hüquqi islahat qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi ilə bağlıdır. Belə ki, beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət kimi tanınan təcavüz cinayəti, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri Cinayət Məcəlləsinə transformasiya edilmiş və bu cinayətlərə görə ciddi cəzalar müəyyənləşdirilib. Yeri gəlmişkən, ölkənin qanunverici orqanı insanlıq əleyhinə cinayətlərin və müharibə cinayətlərinin tərkiblərinin transformasiyası zamanı daha çox Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutundan yararlanmışdır, baxmayaraq ki, AR həmin Statuta qoşulmayıb. Bəşəri maraqların mühafizəsi və təmin edilməsi baxımından “*sülh, təhlükəsizlik, insan hüquq və azadlıqların qorunması*” Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri sırasında ilk yerdə qərarlaşan dəyərlər kimi təsbit olunub. 12.3-cü maddədə beynəlxalq cinayətlər universal cinayət yurisdiksiyasının təsiri altına düşən cinayətlər kimi tanınır; 75.5-ci və 80.4-cü maddələrdə bu cinayətlərə müddətin keçməsinin şamil olunmaması təsbit olunub. Lakin həmin maddələrdə soyqırım cinayətinə münasibət qeyri-müəyyəndir və təbii ki, bu uğurlu sayıla bilməz. 2006-cı ildə beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriye şamil olunması haqqında Konstitusiya Qanununun qəbul edilməsi isə vahid hüquqi konsepsiyanın formalaşdırılması istiqamətində ən uğurlu addım hesab edilməlidir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan Respublikasının hərbi prokurorluğu 2008-ci ildə Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsini 1992-ci ildə törədilmiş Xocalı soyqırımına *retroaktiv qaydada* tətbiq etmişdir. Beynəlxalq cinayət tərkiblərini müəyyən edən beynəlxalq hüquq

normaları *özü icra olunmayan* normalar olduğuna görə, onların məhkəmə - prokurorluq orqanları tərəfindən birbaşa tətbiq edilməsi qeyri-mümkündür. Bu barədə Cinayət Məcəlləsinin 1.3-cü və 5.2-ci maddələrində müvafiq qadağalar nəzərdə tutulub (1,s.28-30).

İstənilən hər hansı dövlət kimi Azərbaycan Respublikasında da cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməllərin cinayət olub-olmamağını, cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamağını, habelə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinin və müdafiəsinin, hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsinin hüquqi prosedurları cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilir (2). Təbii ki, bu hüquqi müəyyənlik Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin VII Bölməsində nəzərdə tutulan beynəlxalq cinayətlərə də şamil edilir. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq cinayətlər özünün ictimai təhlükəliliyinə, vurduğu zərərin həcminə və xarakterinə görə ciddi hüquq pozuntularıdır, məhz buna görə də belə cinayət faktlarına görə prokurorluq orqanları cinayət işinin dərhal başlanması üçün hərəkətə keçməlidirlər. Cinayət-Prosessual Məcəllənin 209.2.-ci maddəsində vurğulanır ki, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror aşağıdakı hallarda dərhal cinayət işini aşkar edilmiş fakt üzrə başlamalıdır (məsələn, 209.2.1. qətl əlamətlərinin izləri ilə insan meyiti aşkar edildikdə; 209.2.3. insanların kütləvi həlak olması, yoluxması və ya zəhərlənməsi əlamətləri olduqda; 209.2.9. silahlı qiyam olduqda, hakimiyyət zorla ələ keçirildikdə və ya zorla saxlandıqda; 209.2.10. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunun zorla dəyişdirilməsi barədə açıq çağırışlar olduqda; 209.2.11. kütləvi iğtişaş olduqda; 209.2.12. təxribat və ya terror aktı törədildikdə). Lakin sözügedən maddədə beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət işinin dərhal başlanması ilə bağlı müddəa yoxdur. Hesab edirik ki, bu boşluq aradan qaldırılmalıdır.

Bəzi kollizion aspektlər və müddəalar istisna olmaqla, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqına qarşı törədilən cinayətlərin prokurorluq orqanları tərəfindən beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi qiymətləndirilməsi, qeydə alınması və təqibi üçün hüquqi baza mövcuddur. Bu hüquqi baza beynəlxalq hüquq normalarından, habelə bu normalara əsaslanan sahəvi qanunvericilik aktlarından ibarətdir.

Yuxarıda qoyulmuş sualın digər tərəfi. Yəni Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin təşkilatçılığı və təhriki ilə törədilmiş cinayətlərin prokurorluq orqanları tərəfindən əsasən beynəlxalq cinayətlər kimi qeydə alınmasının zəruriliyi ona görə vacibdir ki, beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətin rejimi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi ikili təbiətə malikdir. Məhz buna söykənməklə, Ermənistanı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərə görə siyasi və maddi məsuliyyətə cəlb etmək olar və təbii ki, bunun üçün kifayət qədər hüquqi əsaslar vardır: bu hüquqi əsaslardan ən birincisi BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, ikincisi, Ermənistanın qoşulduğu və kobud şəkildə pozduğu beynəlxalq müqavilələr, üçüncüsü, Təcavüzün tərifinə dair 1974-cü il Qətnaməsinin müddəaların pozuntuları, dördüncüsü, BMT Təhlükəsizlik Şurasının (TŞ) Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin erməni silahlı birləşmələri tərəfindən qeyd-şərtsiz boşaldılmasına dair dörd məlum qətnamələri (822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələr). Təəssüflər olsun ki, sadalanan qətnamələrin heç birində Ermənistanın təcavüz aktı birbaşa təsdiqlənməyib. Baxmayaraq ki, Ermənistanın təcavüzkar dövlət olduğuna dair kifayət qədər hüquqi meyarlar mövcuddur. Birincisi, bu dövlətin ölkəmizə qarşı təcavüzü BMT Nizamnaməsində bəyan edilmiş beynəlx-

alq sülh və təhlükəsizliyə ciddi təhlükədir. İkincisi, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində milyonlarla insan öz ev-əşiklərindən, ata-baba yurdlarından didərgin düşüb, daha dəqiq vurğulasaq, insan hüquq və azadlıqları kobud və kütləvi şəkildə pozulub. Bu isə həmin əməllərin beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirilməsi üçün əsasdır (7).

1992-ci ildən 2020-ci ilə qədər davam edən təcavüz nəticəsində illər üzrə Ermənistan tərəfindən törədilmiş cinayətlərin təsnifatının aparılması, yəni onların beynəlxalq cinayətlər və yaxud beynəlxalq xarakterli cinayətlər kateqoriyasına aid edilməsi və qiymətləndirilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər nəzərə alınmaqla, prokurorluq orqanlarının nə qədər mürəkkəb bir proseslə üzləşdiyinə əyani sübutdur. Məsələn, belə bir problemlərdən biri 2000-ci ilə qədər qüvvədə olmuş Cinayət Məcəlləsində işğal olunmuş ərazilərdə törədilən cinayətlərin (məsələn, Xocalı, Qaradağlı, Ağdaban, Başlı beldə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımın) beynəlxalq cinayət kimi tövsif olunmasına əngəl yaradan cinayət tərkiblərinin olmaması idi. Eyni zamanda, ərazilərin işğal vəziyyəti, cinayət faktlarının, sübutlarının ermənilər tərəfindən qəsdən məhv edilməsi, cinayətkarların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib mühakimə olunmasının mümkünsüzlüyü və digər faktlar da hüquq-mühafizə orqanları üçün ciddi problemlər yaradırdı. Düzdür, həmin vaxtlarda artıq Yuqoslaviya və Ruandada soyqırım və beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması üçün BMT TŞ müvafiq qətnamələri əsasında beynəlxalq cinayət tribunalları yaradılmışdı və həmin tribunalların qərarları əsasında formalaşan presedent praktikasına o qədər də inkişaf etməmişdi ki, ona müraciət olunsun. Həmin zamanlarda beynəlxalq cinayət törətmiş təqsirli şəxslərin dövlət-daxili mexanizm çərçivəsində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması praktikasına da demək olar ki, yox vəziyyətində idi.

Lakin bütün bu çətinliklərin olmasına baxmayaraq, erməni cinayətkarları tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş bu ağır cinayətlərin istintaqı və onlara hüquqi qiymətin verilməsi, həmin cinayətlərin təşkili və törədilməsində iştirak etmiş təqsirkar şəxslərin müəyyənləşdirilib mövcud qanunvericiliyə əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məqsədi ilə 18 dekabr 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorunun, Daxili işlər və Milli təhlükəsizlik nazirlərinin əmri ilə birgə istintaq-əməliyyat qrupu yaradılmışdır. Qeyd edilən cinayətlər üzrə müxtəlif vaxtlarda başlanmış lakin icraatı dayandırılmış cinayət işləri üzrə icraat təzələməklə istintaq aparılması həmin qrupa həvalə edilmişdir. Baş prokurorluğun 2005-ci il 5 may tarixli qərarına əsasən cinayət işinə prosessual rəhbərliyin həyata keçirilməsi hərbi prokurora tapşırılmışdır.

Xocalı soyqırımını və digər cinayətlərin istintaqı sahəsində səmərəliliyin, davamlılığın və hüquqi varisliyin təmin olunması həmişə ölkənin siyasi rəhbərliyinin xüsusi diqqət mərkəzində olan prioritetlərdən biri olub. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 27 sentyabr 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun fəaliyyətinin müasirləşdirilməsinə dair 2009-2011-ci illər üçün Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, Respublikanın Baş prokurorunun 30 mart 2009-cu il tarixli əmrinə əsasən, Hərbi Prokurorluğun Ağır Cinayətlərə dair İstintaq İdarəsinin tərkibində Xüsusi istintaq şöbəsi yaradılmış və yuxarıda göstərilən cinayət işlərinin istintaqı həmin şöbəyə həvalə edilmişdir. Xüsusi istintaq şöbəsi 1 yanvar 2011-ci il tarixədək CM-in 103-cü, 107-ci, 113-cü, 115-ci və 116.0.17-ci maddələrini əldə rəhbər tutaraq soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri törətmiş 239 nəfər,

habelə ümumi cinayətlər kateqoriyasına aid banditizm, qəsdən adam öldürmə və digər cinayətlər törətmiş 48 nəfər, cəm olaraq 287 nəfər barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlbətmə qərarları çıxarıb. Məhkəmə qərarlarına əsasən, onların barələrində həbs qəti imkan tədbiri seçilmiş, axtarışları elan edilmiş, bununla bağlı müvafiq sənədlərin aidiyyəti orqanlara, xüsusən Interpol-un Azərbaycan Respublikasındakı Milli Bürosuna göndərilməsi təmin edilmişdir (10).

27 sentyabr 2020-ci ildən 10 noyabr 2020-ci ilə qədər zaman kəsiyində baş vermiş müharibə zamanı Ermənistanın təcavüzkar hərbi-siyasi rəhbərliyi və silahlı qüvvələri tərəfindən törədilən cinayətlərin Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorunun birbaşa rəhbərliyi ilə həyata keçirilən cinayət işlərinin istintaqı, bəzi epizodlar istisna olmaqla, törədilmiş cinayətlərin çoxunun beynəlxalq cinayətlər olduğunu bir daha sübut etmiş oldu. Buna əsas verən ən mühüm meyar odur ki, istər Gəncədə, istər Bərdədə, istərsə də Tərtərdə dinc mülki əhaliyə, mülki obyektlərə qarşı edilmiş cinayət aktları Ermənistanın dövlət səviyyəsində planlaşdırılan, hazırlanan, başlanılan və aparılan təcavüzkar siyasətinin tərkib hissəsi olaraq törədilirdi. Otuz ilə yaxın bir müddət ərzində Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlaması faktı, - onun təcavüzkar niyyətinə (*animus aggressiois*) sübutdur. Bu cinayətin ictimai təhlükəliliyi də məhz bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisini zəbt etməsi və təcavüzkar əməllərini davam etdirilməsinin beynəlxalq hüququn “*dövlətlərin dinc yanaşı yaşaması*” prinsipinə zərbə vurmasında ifadə olunur (3,s. 340). Onu da qeyd edək ki, niyyət və məsuliyyət bir-biri ilə bağlı olan anlayışlardır və BMT TŞ tərəfindən təcavüz aktının müəyyən edilməsi zamanı niyyətin nəzərə alınması bu orqanın qərarına əsaslı surətdə təsir göstərən mühüm amil hesab edilməlidir. Ancaq biz bunu Ermənistanın işğalına dair qəbul olunmuş qətnamələrdə görə bilmədik.

Baş Prokurorluq Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin beynəlxalq səviyyədə tanınmasında, beynəlxalq birliyin Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə səssiz qalmaması istiqamətində də mühüm işlər həyata keçirir. Bununla bağlı Baş Prokurorluq nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara, qeyri-hökumət təşkilatlarına, cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə sahəsində sıx əməkdaşlıq edən dövlətlərin prokurorluqlarına, habelə digər qurumlara müraciətlər ünvanlayıb və habelə rəsmi tədbirlər keçirib. Təbii ki, prokurorluq orqanları tərəfindən görülən bütün bu tədbirlər Ermənistanın beynəlxalq cinayətlərə görə beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunması və cavab verməsi istiqamətində Azərbaycanın vahid hüquqi konsepsiyasının müəyyən olunmasına xidmət edən bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Mövcud beynəlxalq hüquqi təcrübə və konsepsiyalara söykənməklə apardığımız təhlil və araşdırmanın yekunu olaraq aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1) Ermənistanın Azərbaycana qarşı otuz ilə yaxın davam edən təcavüzü nəticəsində baş vermiş beynəlxalq cinayətlərə, dəymiş maddi və mənəvi zərərin ödənilməsinə, beynəlxalq cinayətlər törətmiş təqsirli şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılmasına görə Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətinin reallaşdırılması üçün *vahid hüquqi konsepsiyanın* işlənib hazırlanmasına ehtiyac vardır və bu konsepsiyanın işlənib hazırlanmasında prokurorluq orqanlarının üzərinə olduqca ciddi yük düşür. Daha aydın ifadə etsək, Ermənistanın beynəlxalq cinayətlər müstəvisində beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi məhz nüfuzlu hüquq-mühafizə orqanı kimi, - prokurorluğun qəbul etdiyi qərarlarından çox asılıdır;

2) vahid hüquqi konsepsiyanın məğzində kriminal niyyətin təhlükəli növləri olan və beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət kimi tanınan təcavüz, soyqırım, insanlıq

əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri ilə bağlı məsuliyyətin labüdlüyü və əhəmiyyəti durmalıdır. Ona görə ki, bu cinayətlər universal cinayət yurisdiksiyanın təsiri altına düşən cinayətlər (yeni bu cinayətlərə görə təqib etmə və mühakimə yurisdiksiyasını həm *ərazisində cinayət baş vermiş dövlət, istənilən üçüncü dövlət və beynəlxalq cinayət ədliyyə orqanı*) olmaqla yanaşı, məsuliyyətin hüquqi rejiminə görə ikili təbiətə malikdir, yeni bu cinayətlərin törədilməsi təqsirli fiziki şəxsin fərdi cinayət məsuliyyətini, beynəlxalq cinayət siyasətini həyata keçirən dövlətin isə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini (təbii ki, beynəlxalq öhdəliklərini pozduğuna görə) şərtləndirir. Məhz bu yanaşma Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacib meyar kimi qəbul edilməlidir;

3) Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyəti onun Azərbaycana qarşı otuz ilə yaxın davam edən təcavüzü ilə, onun işğalçılıq siyasəti ilə şərtləndirilməlidir və buna görə də prokurorluq orqanları baş vermiş cinayətlərin istintaqı zamanı *"niyyət"* meyarına daha çox üstünlük verməklə törədilmiş əməllərin məhz beynəlxalq cinayətlər kateqoriyasına aid olduğunu sübutlarla əsaslandırılmalı və təsvif etməlidirlər ki, gələcəkdə bu cinayətləri törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərin həm milli, həm də beynəlxalq mühakiməsi zamanı sübutlar qarşı tərəfdən əsassız şübhələrə məruz qalmasın. Təbii ki, bu cinayətlərin əksəriyyəti Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin göstərişləri, təhrikləri və dəstəyi ilə törədilib. Hesab edirik ki, bu bir danılmaz faktıdır;

4) kriminal niyyət meyarı nəzərə alınmaqla, Ermənistanın otuz ilə yaxın davam edən təcavüzkar siyasəti zamanı törədilmiş cinayətləri prokurorluq orqanları tərəfindən istintaqı aparılmış və hal-hazırda aparılan cinayətləri qəsd obyekt, təhlükəlilik dərəcəsi, xarakteri və digər meyarlarına əsasən şərti olaraq üç kateqoriyada təsnifləşdirmək olar: a) *beynəlxalq cinayətlər*; b) *beynəlxalq xarakterli cinayətlər*; c) *adi ümumcinayət tərkibli əməllər*.

Beynəlxalq cinayətlər kimi tanınan və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə transformasiya edilmiş tərkiblər üzrə: Xocalı soyqırımı üzrə - 103-cü maddə; əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə - 107-ci maddə; işgəncə - 113-cü maddə; müharibə qanunlarını və adətlərini pozma – 115.2.-ci maddə; zorlama, cinsi köləlik, məcburi fahişəlik, məcburi sterilizasiya, məcburi hamiləlik, habelə cinsi zorakılıqla əlaqədar başqa hərəkətlər etmə - 116.0.17-ci maddə; təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama və ya başlama - 100.1.-ci maddə və təcavüzkar müharibəni aparma – 100.2.-ci maddə. Baş Prokurorluq tərəfindən Cinayət Məcəlləsinin 100.1.-ci və 100.2.-ci maddələri ilə cinayət işinin başlanması təqdirəlayiq hesab edilməlidir. Bu, eyni zamanda, beynəlxalq hüquq tarixində mühüm bir hadisədir ki, BMT Nizamnaməsinin qəbulundan sonra dünyada baş vermiş heç bir təcavüz aktına görə milli çərçivədə cinayət işi qaldırılmayıb.

Ermənilərin Gəncəyə, Bərdəyə, Tərtərə və hərbi əməliyyatlar zonasından kənarında yerləşən rayon və şəhərlərə etdiyi raket hücumlarının hüquqi qiymətləndirilməsindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Cinayət Məcəlləsinin *"silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma"* –ya görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən 116-cı maddədə nəzərdə tutulan tərkiblərin demək olar ki, əksəriyyəti törədilmişdir, xüsusən, mühüm dağıntılara səbəb ola bilən müharibə üsullarından istifadə etmə - 116.0.1.-ci maddə; ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurma – 116.0.2.-ci maddə; hərbi zərurətdən irəli gəlməyən geniş miqyaslı dağıntılar törətmə-116.0.6.-ci maddə; dağıdılması mülki əhali arasında böyük itkilərə səbəb ola bilən və ya mülki obyektlərə əhəmiyyətli zərər vura bilən qurğulara hücum etmə - 116.0.12-ci maddə; Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı

dövlətlərarası müqavilələrlə qadağan edilmiş silahları, müharibə vasitələrini və üsullarını silahlı münaqişələrdə tətbiq etmə -116.0.16.-cı maddə.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər müstəvisində törədilmiş işlərin istintaqı əsasən, terrorçuluq -214-cü maddə, terrorçuluğu maliyyələşdirmə - 214-1.-ci maddə), adamları girov götürmə -215-ci maddə, banditizm -217-ci maddə və d. maddələr üzrə, adi ümumcinayət tərkibli əməllər üzrə isə - cinayətkar birlik-təşkilat tərəfindən qəsdən adam öldürmə - 120.2.1.-ci maddə, xüsusi amansızlıqla və ya ümumi təhlükəli üsulla qəsdən adam öldürmə - 120.2.4.-ci maddə, milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə qəsdən adam öldürmə -120.2.12.-ci maddə, qanunsuz sahibkarlıq – 198-ci maddə, qəbir üzərində təhqiredici hərəkətlər – 245-ci maddə və digər maddələr üzrə aparılır.

Bütün bunlara rəğmən onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Ermənistanı qarşı irəli sürəcəyi bütün iddialar, vurulmuş maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi tələbi beynəlxalq hüquqda təşəkkül tapmış hüquqi praktikaya, daha dəqiq desək, iki kriteriyaya əsaslanmalı və mübahisələndirilməlidir.

Bu kriteriyalardan biri və ən əsası – *substantiv kriteriyadır*. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq hüquqi nöqtəyi-nəzərdən zərərin ödənilməsində həmişə iki tərəf mövcud olur: yəni hüquq pozuntusuna yol vermiş tərəf və zərərçəkmiş tərəf. Deməli, Azərbaycan Respublikası işğal prosesində ona dəymiş maddi və mənəvi zərəre görə *reparasiyanın, restitusiyanın, kompensasiyanın, satisfaksiyanın* və vəziyyətdən asılı olaraq *təkrar etməmə hallarına* təminat verən subyektlərin dairəsini dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Beynəlxalq hüquqi məsuliyyət aspektində belə subyekt qismində birbaşa Ermənistanın özü və işğal altında olan ərazilərdə hüquqi və fiziki şəxslərin qanunsuz iqtisadi fəaliyyətinə açıqca göz yummuş mənsubiyyət ölkələri; mülki hüquqi məsuliyyət baxımından isə qanunsuz iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmiş hüquqi və fiziki şəxslərin özü (təbii ki, bu həmin şəxslər dairəsinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına da aiddir). Beynəlxalq cinayət hüququ müstəvisində isə - təqsirli şəxslər fərdi cinayət məsuliyyətinin subyektləridir və əvvəldə də vurğulandığı kimi beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini də doğurur.

İkinci kriteriya isə - *prosedur kriteriyadır*, yəni pozulmuş hüququn bərpası, dəymiş maddi və mənəvi zərərin təmin olunması tərəfi. Belə təminatlandırma beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, beynəlxalq müqavilələrə və beynəlxalq standartlara söykənən milli qanunlara əsaslanmaqla hüquq pozuntusuna yol vermiş dövlət, qanunsuz iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmuş şirkət tərəfindən, habelə müvafiq beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarları əsasında mümkün ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (maddələr üzrə normativ mənbələrə istinadlarla). Bakı. Diqesta nəşriyyatı. 2016
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: <http://www.e-qanun.az/code/14>
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası (h.,e,d, prof, F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə, Bakı, 2016
4. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun nəşriyyatı. 2012
5. Məmmədov R.K. Soyqırım cinayətindən müdafiə olunan qrupların mahiyyəti haqqında (*ad hoc* cinayət tribunallarının nümunəsində) // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri: elmi analitik və praktiki jurnal. Xüsusi buraxılış. № 1 (37), 2014
6. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Monoqrafiya. Bakı, NATCo MMC, 2012
7. Məmmədov R.K. Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti, onu doğuran səbəblər. İnsan və təbiət. Müstəqil ictimai-siyasi qəzet. № 21-22 (311-312). 3 dekabr 2020-ci il
8. Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar. Bakı, 2000
9. Özkan A. XXI Yüzyılda evrensel bir yargı kuruluşu olarak Uluslararası Ceza Mahkemesi: Usul kuralları, yargılamalar ve uluslararası suçlar // Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. Nisan. Sayı 12, 2016, s.175-195
10. Vəliyev X. Beynəlxalq hüquq normaları Xocalı faciəsinin soyqırımını olduğunu tam təsdiqləyir: <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/fevral/159696.htm>
11. Герхард В. Принципы международного уголовного права. Учебник (перевод с англ.) М.: Транс литература, 2011
12. Гуго Г. О праве войны и мира: Репринт. с изд. 1956 г. М.: Ладомир, 1994
13. Международный уголовный суд (сборник документов). Казань. Центр инновационных технологий, 2004
14. Brownlie I. Principles of Public International Law, 7th edn. Oxford. OUP, 2008
15. Cryer R (and others). An Introduction to International Criminal Law and Procedure. Second edition. Cambridge. CUP. 2010
16. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind // Yearbook of the International Law Commission, Volume II (2). 1996
17. Randall K. Universal Jurisdiction Under International Law // Texas Law Review. Volume. 66, 1998
18. The Trial of German Major War Criminals, Proceedings of the International Military Tribunal Sitting at Nuremberg. Germany, part 22. 1950
19. The Princeton Principles on Universal Jurisdiction. Princeton. New Jersey, 2001
20. Triffterer İ, Ambos K. The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary. Third edition. The Hague. CHBECK-Hart-Nomos. 2015
21. Yang L. On The Principle of Complementarity In The Rome Statute of International Criminal Court // Chinese Journal of International Law, Volume 4 (1), 2005

РОЛЬ ПРОКУРАТУРЫ В ОЦЕНКЕ И РАССЛЕДОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ АРМЕНИЕЙ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье рассматривается роль органов прокуратуры в оценке и расследовании международных преступлений, совершенных в результате почти тридцатилетней агрессии Армении против Азербайджана. Отмечается, что существует необходимость определения единой правовой концепции привлечения Армении к международной ответственности в связи с международными преступлениями. При разработке и развитии этой концепции на органов прокуратуры ложится очень серьезная нагрузка. В основе единой правовой концепции должна лежать неизбежность и важность ответственности за преступления агрессии, геноцида, преступления против человечности и военные преступления, которые являются опасными видами преступного умысла и признаны международным сообществом как международные преступления.

Ключевые слова: международное право, международное уголовное право, международное гуманитарное право, международные преступления, универсальная юрисдикция, преступления геноцида, Уголовный кодекс Азербайджанской Республики, единая правовая концепция, агрессивный намерения Армении, Совета Безопасности ООН, Международный уголовный суд.

THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE ASSESSMENT AND INVESTIGATION OF INTERNATIONAL CRIMES COMMITTED BY ARMENIA AGAINST AZERBAIJAN

Abstract

The article discusses the role of the prosecutors office in the assessment and investigation of international crimes committed as a result of Armenias nearly thirty-yeer aggression against Azerbaijan. It is noted that there is a need to define a unified legal concept of bringing Armenia to international responsibility in connection with international crimes. The prosecutors office has a very serious rolr to play in the development and implementation of this concept. At the heart of the unified legal concept must be the inevitability and importance of liability for aggressionç genocideç crimes against humanity and war crimes, which are dangerous types of criminal intent and recognized by the international community as international crimes.

Kewwords: international law, international criminal law, international humanitarian law, international crimes, universal jurisdiction, crime od genocide, Criminal Code of Republic Azerbaijan, unified legal concept, aggressive intent of Armenia, UN Security Council, International Criminal Court

ÖZÜNÜ ÖLDÜRMƏ HƏDDİNƏ ÇATDIRMA CİNAYƏTİ: BƏZİ PSIXOLOJİ ASPEKTLƏR

İntihar sosial, əxlaqi, psixoloji, hüquqi və sair kimi mənbələrdən əmələ gələn mürəkkəb bir fenomendir. İntiharların sayı əsaslı olaraq sosial rifahın göstəricisi sayılır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) verdiyi məlumata görə, hər il 0,8 milyon insan könüllü şəkildə öz həyatlarına qəsd edir.¹

ÜST intiharın göstəricilərinə görə ölkələri üç qrupa bölür:

- İntiharların yüksək və çox yüksək səviyyəsi (il ərzində 100 min əhaliyə 20 nəfərdən artıq);
- İntiharların orta səviyyəsi (il ərzində 100 min əhaliyə 10-20 nəfər);
- İntiharların aşağı səviyyəsi (il ərzində 100 min əhaliyə 10 nəfərdən az).

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda da intihar hallarına rast gəlinir. Son zamanlar isə intihar hallarının gəncləşməsi, yeni uşaqlar və gənclər arasında suisid hallarının daha çox baş verməsi narahatedici məsələlərdəndir. Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin dekabr ayına olan statistik məlumata görə əhalinin sayı 10.067.108 nəfərə çatmışdır². Azərbaycan ÜST-ün təsnifatına görə 100 min əhaliyə təqribi 6 nəfər hesablanaraq intiharın aşağı səviyyəli olan ölkələrin qrupuna aiddir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 125-ci (özünü öldürmə həddinə çatdırma) maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb olunma nəzərdə tutulmuşdur. Lakin realıqda bu məsələ bir qədər fərqli nəticə alınır. Belə ki, intihar hadisəsi qeydə alınan kimi, 125-ci maddə ilə cinayət işi başlanır. Əslində isə həmin hadisə bu maddə üzrə ciddi sübuta yetirilməlidir. Çox vaxt insanları özünü öldürmə cinayətinə sövq edən faktorlar onun əhatəsində - ailəsində, qohumlarında və iş yerində olur. Ona görə də, özünü öldürən insanın əhatəsi bu cinayətin üstünün açılmasına maraq göstərmir. Bundan əlavə cinayətin sübuta yetirilməməsinə digər hallar da səbəb olur. Beləliklə də, 125-ci maddə ilə başlanılan cinayət işi sonradan iş prosesində digər maddələrlə əvəz olunur və ya xitam verilir.

Özünü öldürmə həddinə çatdırma cinayətinin təsnifatı CM-in 15-ci maddəsinə əsasən xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq az ağır cinayətlərinin sırasına daxildir. Bu cinayətin bilavasitə obyektini insan həyatı təşkil edir. Cinayətin obyektiv cəhəti – zərərçəkmişin özünü öldürmə və ya özünü öldürməyə cəhd həddinə çatdırılmasına səbəb olan: a) amansız rəftar etmədə; b) ləyaqətini mütəmadi olaraq alçaltmada; c) hədə-qorxu gəlmədə ifadə olunur. Təqsirin forması – birbaşa və ya dolaylı qəsdlə müəyyən edilir. CM-in 125-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməlin törədilməsinə yönəlmiş hazırlıq hərəkətləri cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur (CM-in 28-ci maddəsi).³

İntihar fenomenini filosoflar, sosioloqlar, psixoloqlar, mədəniyyətşünaslar və hüquqşünaslar tədqiq etmişlər. SSSR-in vaxtlarında, siyasi nöqtəyi-nəzərdən, əsasən də XX əsrin 30-cu illərin əvvəlində intihar problemlərinin araşdırılması üçün icazə faktiki olaraq yalnız psixiatrlarda var idi, təkidlə də tələb edilirdi ki, intihar əksər hallarda psixiki patologiyanın büruzə verilməsi kimi nəzərə alınsın. İntihar cəhdləri alınmayan şəxsləri isə avtomatik olaraq

¹ URL: https://www.who.int/mental_health/suicide-prevention/infographic/ru/

² URL: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4459>

³ Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: mənbəyi, şərh, tətbiqi. Beş cildə. – Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı" Nəşriyyatı, 2005. S. 488.

məcburi şəkildə ruhi-əsəb xəstəxanalarına yerləşdirildilər. Sovet dövrünün sonunda, alimlərin səyləri nəticəsində intihar məsələləri daha geniş fənlərarası mövzunun təşkil etdiyi ərşəyə gəldi.

Hüquq nəzəriyyəçiləri tərəfindən “intihar” termininin mənasını açıqlayan müxtəlif təriflər təklif edir. Belə ki, N.A. Safonova yazır: “İntihar – öz həyatını almağa yönəlmiş dərk edilmiş, könüllü hərəkətlərdir.”⁴ İntiharı bir şəxsin özünə qəsdən ölüm tətbiq edilməsi kimi təyin edən E.K.Volkonskaya, bu tərifin intiharın iradəli hərəkətlərə aid olmasını, özündə qəsd etmək niyyətinin mövcud olmasını və insanın öz ölümünə nail olmasını özündə ehtiva etdiyini vurğulayır.⁵ Bununla da belə nəticəyə gəlmək olar ki, E.K.Volkonskayanın intihar termininə verdiyi tərif daha uğurludur, çünki o həmin sahədə mövcud olan mülahizələri birləşdirir və N.A. Safonovadan fərqli olaraq intihar cəhdlərini intiharın özünə aid etməyə imkan yaratmır.

Bu gün intiharların artmasının səbəblərindən biri də bu mövzunun KİV-də aktuallığıdır. Mətbuatda intiharın azalması üçün təbliğat aparılsa da, onun çoxalma halları daha da artır. Çünki bu mövzu üzrə doğru maarifləndirmə istiqaməti mövcud deyil. Bu kateqoriyaya aid cinayətin iştirakçıları, xüsusən də yeniyetmə yaş dövründə olanlar KİV-də adlarının çəkilməsi, şəkillərinin yayılması ilə diqqət mərkəzində olduqlarını, tanınmaq istədiklərindən intihara əl atırlar. Bununla bağlı G.P. İsgəndərova qeyd edir: “Əgər bir zamanlar intiharların sayının artmasında səbəb kimi genetik, sosioloji, psixoloji faktorlar göstərilirdisə, bu gün də həmin faktorlar yerində qalır. Lakin əvvəllər əsasən, 30-40 yaşdan yuxarı insanlar arasında intiharlar baş verirdisə, bu gün yeniyetmə və uşaq intiharlarını da müşahidə edirik. Bu gün intiharların səbəblərinə yeni, informasiya amili də daxil olub. İfrat informasiya insanın ruh halının dəyişməsinə səbəb olur.”⁶

Kütlə mədəniyyəti, KİV-lər cəmiyyətə müəyyən bir müvəffəqiyyət standartlarını tətbiq edirlər və həmin standartlara uyğunsuzluq insan tərəfindən faciə kimi qəbul edilir. Bu, xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayanların şüuru üçün sarsıdıcıdır. Mütəxəssislərin fikrincə, xüsusi təhlükəni “Külək effekti” kimi tanınan sosial fenomeni yaradır (intiharı təqlid edən kütləvi dalğa).⁷

Fərqli yaşlarda insanların özünə qəsd etməsi hər zaman müxtəlif, lakin həmişə güclü sosial emosiya doğuran (vahimə, nifrət, anlamama, qəm, təəssüf, təskinlik) kifayət qədər qapalı və mürəkkəb mövzudur.

Yetkinlik yaşının yuxarı dövründə və erkən yeniyetmə yaşlarında intiharlarla qarşılaşdıqda, təhsil, psixologiya, psixoterapiya və klinik sosial iş sahələrində böyük təcrübələri olan mütəxəssislər belə çaşqınlıq içində olur. Əfsuslar olsun ki, yeniyetmələrin intihar davranışlarının aradan qaldırılması məsələləri əksər hallarda hadisənin baş verdiyindən sonra postfaktum qaldırılır. Bununla bərabər olaraq intiharların qabağının alması sahəsi bu cür ciddi məsələ üçün kifayət qədər öyrənilməmişdir.⁸

⁴ Сафонова Н.А. Спорные вопросы понятия “самоубийство” // Российский юридический журнал. 2000. № 4. С. 45.

⁵ Волконская Е.К. Предупреждение доведения до самоубийства: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. на ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2011. С. 31.

⁶ İsgəndərova G.P. Özünü öldürmə həddinə çatdırma cinayətinin subyektiv cəhəti // Qanun. 2020. № 1 (303). S. 82.

⁷ Daha ətraflı: Пучнина М.Н. Криминальный суицид несовершеннолетних: криминологические и уголовно-правовые меры противодействия: дисс. на ... канд. юрид. наук. – Воронеж, 2019. С. 75-76.

⁸ Сенкевич Л.В., Донцов Д.А., Донцова М.В., Орешкина А.С., Пятаков Е.О. Методологическое научное понимание суицида в качестве культурно-исторического, философского и психосоциального феномена // Вестник практической психологии образования. Апрель-июнь 2016. № 2 (47). С. 47.

Bunlara misal kimi 14 yaşlı 8-ci sinif şagirdi Elina Hacıyevanın intihar hadisəsini göstərmək olar. Elina Hacıyeva 2019-cu il aprelin 4-də Bakı şəhəri 162 sayılı tam orta məktəbin 3-cü mərtəbəsindən özünü ataraq intihar etmişdir. Bu, onun ikinci intihar cəhdi olmuşdur. İntiharın ikinci cəhdi olduğundan intihar fikirləri onda bir qədər öncə formalaşmışdır.

Məktəbli Elina Hacıyevanın intiharı ilə bağlı dəqiq səbəb göstərilməmişdir. Adətən, intihar hallarında psixoloji açıqlama olaraq, ailə və sosial faktlar əsas götürülür. İntihar mənə əskikliyi yaşandıqda baş verir. Bu baxımdan, Elina Hacıyevanın hansı mənə əskikliyi yaşadığı bilinmir. Yeni, onun dostları arasında istədiyi səmimiyyəti tapa bilməməsi, həmçinin ailədaxili münasibətlərdən yaranan situasiyaya görə dəyərsizlik hissi yaşaması məktəblinin intiharına səbəb ola bilərdi.

Yeniyetmələrlə intihar haqqında danışmaq və ya onlara təlim vermək, intihar riskini azaldır – məktəbdə oxuyan yeniyetmələrin 3/4-nün intiharla bağlı məlumatları olsaydı dostlarına yardım edəcək ilk insan olardılar. Təlim proqramları yeniyetmələri risk altındakı dostlarını tanımalarına kömək etməklə yanaşı lazım olduqda yardım almalarını da asanlaşdırardı.

Yeniyetmələrdə baş verən ciddi dəyişikliklərdən biri də onların emosional sferasında baş verən dəyişikliklərdir. Emosiya və hislərin təlatümlüyü onların idarə olunmasını çətinləşdirir və yeniyetmənin özünürefleksiyasının, özünüəzarətin zəifləməsinə gətirib çıxarır⁹. Yeniyetməlik elə bir yaş dövrüdür ki, burada deyilən bir söz və ya edilən hər hansı hərəkət intihar həddinə çatdırmağa səbəb ola bilər. Həmin yaş dövrlərində həddindən çox inadkarlıq mövcud olur. Bu dövrlərdə yeniyetmənin səhvlərini bildirmək onların aqressivləşməsinə və yaş dövrünün verdiyi çılgınlıqla çıxış yolu kimi intihara əl atmasına yol açır. Bu məsələdə cəmiyyətin də təsiri danılmazdır.

İntihar edən şəxslərin 90%-i depressiya xəstəsidir. Depressiya xəstələrinin 15%-i intihara cəhd nəticəsində həyatlarını itirirlər. Depressiyada olan kişilərin intihar nəticəsində həyatını itirmə nisbəti qadınlara görə daha yüksəkdir. Problemləri həll etmə bacarığının kifayətsizliyi, stress və ümitsizlik hissləri ilə intiharın yaxın əlaqəsi olduğu göstərilir. İntihar həmişə həmin şəxsin beynində qabaqcadan planlaşdırılmış olur. Kişilərdə əksər hallarda intihar axıra kimi tamamlanır. Qadınlarda isə daha çox isterik tipli, yəni diqqət çəkmək üçün həyata keçirilir və çox vaxt axıra kimi tamamlanmır. Məsələn, məktub qoyurlar ki, onları tapmaq və dayandırmaq mümkün olsun. Belə bir iddia rus alimlərinin təhqiqatları ilə təsdiqlənir. Həmin təhqiqatlara əsasən, statistikaya görə kişilər qadınlara nisbətən üç dəfə artıq intihar törədirlər, lakin qadınlar kişilərə nisbətən dörd dəfə artıq intihara cəhd edirlər.¹⁰

Çox vaxt bütün intihar edənlər “peşman olub geri qayıtmaq istəyir”. Özlərini asanların boyun nahiyəsinə baxdıqda, cırmaq izləri, əlavə daha bir zəif görünən stranjulyasiya zolağı görünür. Bu o deməkdir ki, intihar edən şəxs peşman olur, amma özünü qurtara bilmir”. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu peşmançılıq həmin insanda heç də yaşamaq istəyinin yaranmasından irəli gəlməsi mütləq deyildir. Ola bilər ki, özünə qəsd edən şəxs sadəcə kəskin ağrılardan qorxaraq, bu əməli törətməkdən fikir döndərir.

İki eyni hadisə olmur: hər kəsi intihara sürükləyən özəl səbəblər olur. Ümumilikdə bu insanları ümitsizlik psixologiyası birləşdirir. Lakin intiharın qurbanlarından fərqli olaraq,

⁹ Zamanzadə G.N. Orta məktəb şagirdlərində internet asılılığı və psixoloji simptomlar arasındakı əlaqələrin təhlili: magistr diss. – Bakı, 2018. S. 14.

¹⁰ Борзов В.М., Костовская Н.В., Яворский В.В. Криминальный суицид (психолого-психиатрические, уголовно-правовые и процессуально-криминалистические аспекты): монография. – М.: Юрлитинформ, 2015. S. 87.

intihar edəcəyini göstərənlərdə hələ yaşamaq arzusu olur. Sadəcə bu yolla onlar diqqət cəlb edirlər, kömək istəyirlər. Bu cür insanlar yaxınları tərəfindən kömək ala bilməyib və ya almayıb.

İntiharın qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı tədbirlərdən biri: ilk növbədə, intihar etmək istəyən insanla söhbətdə səmimiyyət olmalıdır. Əsas budur. Standart ifadə və sözlərdən çəkinmək lazımdır. Dialoqu necə qurmaq və nə demək lazım olduğunu əvvəlcədən planlaşdırmaq çətin olduğundan istənilən bir hadisə təhlil edilməlidir. Bəzən, intihar etmək istəyən insanla söhbətə adi sözlərdən başlamaq lazımdır. Hadisə yerinə gələndə həmin insanın necə qışqırdığını, hay-küy saldığını görmək olar. Əlaqə vəziyyətdən asılı olaraq qurulmalıdır. Lakin əsas səmimilikdir. Problemin mahiyyətini öyrənməklə hərdən hətta nəse etməyə ehtiyac da qalmır. Sadəcə qulaq asmaq kifayət edir. Bəzi hallarda insanlar dərdlərini bölüşüb sakitləşirlər. Bu gün insanların adi ünsiyyətə tələbatı var.

Bundan əlavə, insanın həyatla hesablaşması məqsədi daşıyan sadə intihar, özünə qəsd edərkən yaxınlarını da özü ilə aparmaq tendesiyalı şəxslərdə genişlənmiş intihar (məsələn, intihardan əvvəl azyaşlı uşağını guya əzabdan qurtarmaq üçün öldürmüş qadının hərəkəti), eyni zamanda birgə intihar etmək üçün razılığa gəlmiş qruplarda təsadüf edilən kollektiv intihar (bələ hallar dini təriqət nümayəndələrində və psixiatriya xəstəxanalarının pasiyentlərində rast gəlinir) növləri ayırd edilir.

Ailədə intihar edən qan bağı olan yaxının olması insanlarda intihar etmə ehtimalını artırır. Yəni, intihar davranışı genetik olması barədə fikir irəli sürmək olar, lakin intiharla bağlı spesifik gen müşayiət olunmamışdır.

Şerti olaraq insanların davranışlarının aşağıdakı göstəricilərini qeyd etmək olar (insanlar fərqli olduğundan tək bir "intihar tipi" insan mövcud deyildir):

Özünə qapanma – tamamilə ictimaiyyətdən uzaqlaşmaqla gündəlik sürdüyü həyat tərzini yaşamaq istəmədiyi halda baş verir. Bu halda insan hətta ən sevdiyi məşğuliyyətdən belə zövq ala bilmir və artıq ətrafda olduğu hər şeyə onun marağı itir. Dostları və yaxınları ilə artıq əlaqə saxlamaq istəmir və ümumilikdə həm evində, həm də iş yerində yaşadığı çətinliklərinin artması müşahidə olunur.

Bədbinlik və şəxsi dəyişiklik – müxtəlif hisslərin hər birimizin qəlbindən keçməsi adi bir haldır. Kənardan ətrafımızda olan insanlara müşahidə etsək onların şəxsi xüsusiyyətlərini seçə bilərik. Məsələn ümumən şən bir insan ola bilər, həyata optimist baxışları ilə, və ya əksinə hər zaman və hər şeydən narazı olan insanlara da rast gələ bilərik. İnsanların müəyyən davranışları onların xasiyyətlərini də büruzə verir. Bizim yaxınlarımız da, bizi əhatə edən və bizimlə təmasda olan insanlar da bir-birinin xasiyyətlərini öyrənərək ünsiyyət qururlar. Lakin müəyyən vaxtlarda xasiyyətinə bələd olduğumuz insanda dəyişiklik görsək bu artıq bizi düşündürməyə sövq edər. Belə ki, hər zaman gülürüz və nəzakətli birinin qəfildən qəmgin, kobud və ya qəzəbli görməyimiz ən azı həmin insana diqqət yetirilməsi üçün göstərici ola bilər. Hətta həmişə özünə qapanmış gördüyümüz bir insanı da birdən birə şən və ruhu yüksək halda olması da həyəcan təbilinin çalınması üçün səbəb ola bilər. Həmin insan öz problemlərindən yorularaq çıxış yolunu intiharda tapmış olar və bu hal da onun ruh yüksəkliyinə səbəb ola bilər.

Həyatdakı mənəvi zərbə keçidləri – emosional bağlılığı olan insanı itirmək, daimi iş yerinin itirilməsi, hətta maliyyə problemləri belə insanlarda intiharı döşünməyə sürükləyir. Uşaqlarda isə məktəbin dəyişməsi, evin dəyişməsi, valideynlərin ayrılması, mütəmadi fiziki

və psixoloji zorakılığa məruz qalması posttravmatik stressin yaranmasına səbəb yarada bilər ki, bunun qarşısı alınmadıqda intiharla sonlanır.

Müəyyən mənəvi zərbə ilə gündəlik həyatda hər bir kəs rastlaşa bilər lakin, o demək deyil ki hər bir kəs intihara əl atacaq. Bununla bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *Styazhkova v. Russia* iş üzrə çıxarılmış qərarını göstərmək istədim.

Odur ki, oğlu əsgər yoldaşları tərəfindən döyüldüyü səbəbindən intihar etmiş Lyubov Styazhkovanın şikayətin daxil olmasından 16 (on altı) il sonra Avropa Məhkəməsi tərəfindən 14 yanvar 2020-ci il tarixdə qərarın çıxarılması cinayət işinin mürəkkəbliyindən bizə xəbər verir.

AİHM işgəncə, ləyaqəti alçaldan rəftar və ya özbaşına cəza təyin etmə cinayətin qurbanının davranışından asılı olmayaraq qətiliklə qadağan olduğunu vurğuladı. Eyni zamanda Anton Styazhkov (oğul) növbədə durduğu zaman yatmasına görə tufəngin dəstəyi və yumruq ilə çoxsaylı zərbələrlə cəzalandırılmışdır. Qərarda göstəriləni kimi, bu hal mərhumun ləyaqətini alçaltmış, ona kəskin ağrılar vermiş və şübhəsiz ki, hərbi xidmət dövrünün qaçılmaz çətinliklərinin həddini aşmışdır. Bunu əsas götürərək Avropa Məhkəməsi qərara gəldi ki, ərizəçinin oğlu Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası 3-cü maddəsinin maddi-hüquqi aspektinin pozulması ilə amansız rəftara məruz qalmışdır. AİHM şikayəti təmin edərək, onun xeyrinə 33,8 min Avro ziyanın ödənilməsinə qərara almışdır.¹¹

Hədə-qorxu gəlmək – bu halda insanın öz həyatında aydın şəkildə narazılığını bildirməsi və bu səbəbdən özünə qəsd etmək istəklərini onu əhatə edən şəxslərə bildirir. Belə davranış əksər hallarda isterik tipli insanlarda müşahidə olunur və əsas məqsəd özünə diqqət cəlb etməklə istədikləri məqsədlərə nail olmaq. Həmin hallarda “özümü öldürəcəm, onda mənə rahat yaşayacaqsınız” ifadələrini də eşitmək olar. Bəzən intiharla yalnız hədələmək istəyi də faciə ilə sonlana bilər. Məsələn, zəhərli maddələr sahəsində suicide əl atan şəxsə müvafiq biliklərin olmaması, zəhərin az miqdarın içib yarımboş zəhər qabını nümayiş etmək istəyi həmin insanın ölümü ilə nəticələne bilər və tarixdə belə halların mövcud olması bəllidir.

İntihara meyillilik yaşlılarda, həyat yoldaşını itirən adamlarda, spirtli içkilərə meyilli insanlarda, narkotik vasitələrinin istifadəçilərində (istədiklərini tapa bilməyəndə), keçmişdə intihara təşəbbüs etmiş adamlarda və ailəsində bu cür situasiyalarla rastlaşanlarda olduqca yüksəkdir.

Təsir altında saxlayıb suicidal davranışa yönləndirmək iradə zəifliyindən irəli gəlir. Belə insanlar adətən iradəyə çox zəif və eyni zamanda özünə inam səviyyəsi aşağı olan şəxslərdir. Bu cür insanlar öz güclərini kəşf edə və öz güclərinə görə davranma bilmirlər. Kənar təsirlər altında hərəkət edirlər nəticə etibarlı ilə müəyyən bir həddi keçəndə artıq təsir altında hansı addım atacaqlarını bilmirlər.

Gündəlik həyatımızda qarşılaşdığımız bir çox insanlar var ki, onlar həyat şəraitlərindən şikayətlənirlər. Əlbətdə ki, bunların hər birini incələsək ayrı ayrılıqda çoxsaylı problemlər ortaya çıxar. Amma bu o demək deyil ki, problemi olan bütün insanlar suicide əl atırlar. Təbii ki, araşdırsaq, görürük ki, bütün suicidal davranışa əl atanların heçdə hamısı kəskin həyat şəraitindən bezənlər deyildir. Normal maddi imkanı və həyat şəraiti olan insanlar da suicide əl ata bilirlər.

¹¹ Case of Styazhkova v. Russia (Application no. 14791/04) // [Elektron mənbə]: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-200311%22%5D%7D>

Bunu ilkin versiyada iradə zəifliyi ilə də əlaqələndirmək olar. İradəsi zəif olan insanlar iradəcə güclü insanların təsiri altına tez düşür və yaşamaq uğurunda mübarizə aparılan zaman iradəsi güclülər iradəcə zəif olanları əsir altında saxlayıb suicidal davranışa yönləndirə bilirlər.

Belə insanların adətən öz yolu öz dəst-xətti olmur, onlar öz güc və bacarıqlarını görə bilmir, bir növ özlərini fiqur kimi hiss edirlər. Suisidal davranışa meyilli şəxslər iradəcə çox zəif və eyni zamanda özünə inam səviyyəsi aşağı olan şəxslərdir.

İntiharın baş vermə səbəbi aşağıdakı faktorlarla müəyyən edilir:

- Genetik
- Bioloji
- Sosial
- Psixoloji

Nəzərə almaq lazımdır ki, intihar edənlərin bir qismi də psixiatrik problemlərdən əziyyət çəkirlər. Həmin problemlərə isə aşağıdakılar daxil edilir:

- Depressiya
- Şizofreniya
- Spirtli içkilərdən istifadə
- Narkotik maddələrdən asılılıq
- Şəxsiyyət pozuntusu.¹²

Xüsusən depressiyada olan şəxslərə zamanında psixoloji dəstəyin göstərilməsi vacibdir. Çünki intihar edənlərin böyük bir qismi depressiya vəziyyətində olurlar. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı da bununla bağlı həyəcan təbili çalıb.

Hesab edirəm ki, intihar hallarının azalması üçün əsasən maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Bununla yanaşı mürəkkəb psixoloji vəziyyətdə düşmüş inşalara təsir edən neqativ faktorların minimuma endirilməsi vacib görünür. Burada, müxtəlif vasitələrdən istifadə oluna bilər: ilk növbədə KİV-də zorakılıq və ölüm səhnələrini əks etdirən seriyallara, verilişlərə qadağa qoyulmalıdır. Sosial şəbəkələrdə intiharı təbliğ edən mənbələr ciddi şəkildə araşdırılıb bağlanmalıdır. Orta məktəblərdə “məktəb psixoloqu” sosial təsisatın fəaliyyəti gecləndirilməməlidir. Bir çox ailələrdə ünsiyyət probleminin olması da keçid yaş dövrünü yaşayan uşaqlarda psixoloji çətinliklər yaradır. Bunun qarşısının alınması üçün “məktəb psixoloqu”nun valideynlərlə mütəmadi olaraq işləməsi zərurəti yaranır. Valideynlər üçün xüsusi maarifləndirici seminarların keçirilməsi, sosial çarxların hazırlanaraq, telekanallarda yayımlanmaması məqsədemüvafiq olardı.

Bu məsələnin rus tədqiqatçıları A.P. Suxodolov və A.M. Bıçkova qeyd edirlər, “sosial baxımdan ən kəskin problem, yeniyetmələrin intihar etmələri ilə onların sosial şəbəkələrdə intihar mövzularını təbliğ edən səhifələrə baxışı arasındakı əlaqəsidir”.¹³ Kriminologiya elmi üçün, şübhəsiz ki, o intihar hadisələri maraq kəsb edir ki, onlarda həyatına qəsd etmək arzusu qəsdən başqaları tərəfindən intihara səbəb olan vəziyyətləri yaratmaqla kənardan müdaxilə yolu ilə formalaşdırılmışdır. İnternet texnologiyalarının inkişafı ilə qurbanların

¹² Nəbiyeva A. İntihar... // Azərbaycan müəllimi. 18.04.2014. № 14. // [Elektron mənbə]: <https://mualim.edu.az/www.old/arxiv/2014/14/37.htm>

¹³ Суходолов А.П., Бычкова А.М. К вопросу о роли средств массовой информации в противодействии пропаганде суицида в социальных сетях // Евроазиатское сотрудничество: гуманитарные аспекты. 2017. S. 113.

şüuruna təsir göstərən yeni üsullar meydana çıxdı, məsələn, kiber bullinq və onun kəskin forması - “birbaşa və ya dolayı yolla onlayn təcavüzlə toqquşma nəticəsində yaranan intihar” kimi anlayışı verilən kiberbullisid.¹⁴

İnsanların, xüsusilə, uşaq və gənclərin internetdə müxtəlif saytlarda “həyat”, “ölüm” və s. bağlı yazılar, video çarxlar olmasıdır. Belə yazı və videolar onların yaşamaq arzusunu alt-üst edir. Bir çox hallarda isə intiharın ən “düzgün” seçim olduğu göstərilir. Bu mənada uşaqların və gənclərin asudə vaxtının təşkil edilməsi önəmdir. Onların maraqlarına səbəb olan, özlərini ifadə və təsdiq edə biləcək məşğuliyyətlərə cəlb olunması müsbət nəticələr verə bilər. Yuxarıda göstərilənlər intihar təbliğatına dair açıq elmi əsaslandırılmış məlumat əks strategiyasının yaradılmasının zəruriliyini təsdiqləyir.

Hər bir insanın özünəməxsus temperament tipi mövcuddur. Onları əsas dörd qrupa bölmək olar: xolerik, fleqmatik, sanqvinik və melankolik. Həmin temperament tipindən asılı olaraq onun davranışı, hərəkətləri və həyat maraqları ilə insanlar biri birindən fərqlənir. Belə ki, yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, hər bir şəxs barəsində intiharın qarşısı alınması ilə bağlı profilaktik işlərin aparılmasından öncə onun xasiyyəti hansı temperament tipinə aid olması psixoloq üçün birinci növbəli işdir. Yalnız bu halda həmin insanın intihar etmək fikirlərindən çəkəndirmək məqsədi ilə profilaktik tədbirlər müəyyən edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatının siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (1 may 2020-ci il tarixli dəyişikliklərlə) // [Elektron mənbə]: <http://e-qanun.az/code/11>
2. Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət/ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi // [Elektron mənbə]: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4459>
3. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: mənbəyi, şərh, tətbiqi. Beş cilddə. – Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” Nəşriyyatı, 2005. 856 s.
4. İsgəndərova G.P. Özünü öldürmə həddinə çatdırma cinayətinin subyektiv cəhəti // Qanun. 2020. № 1 (303). S. 80-83.
5. Nəbiyeva A. İntihar... // Azərbaycan müəllimi. 2014. 18 aprel. // [Elektron mənbə]: <https://muallim.edu.az/www.old/arxiv/2014/14/37.htm>
6. Zamanzadə G.N. Orta məktəb şagirdlərində internet asılılığı və psixoloji simptomlar arasındakı əlaqələrin təhlili: magistr diss. – Bakı, 2018. 95 s.
7. Case of *Styazhkova v. Russia* (Application no. 14791/04) // [Elektron mənbə]: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-200311%22%5D%7D>
8. Борзов В. М., Костовская Н. В., Яворский В. В. Криминальный суицид (психолого - психиатрические, уголовно-правовые и процессуально-криминалистические аспекты): монография. – М.: Юрлитинформ, 2015. 224 с.
9. Волконская Е.К. Предупреждение доведения до самоубийства: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. на ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2011. 193 с.

¹⁴ Подробнее: Краснова К.А. Противодействие кибербуллицу как средство предупреждения суицидов несовершеннолетних / К.А. Краснова, Д.И. Ережипалиев // Юристы-Правоведь. 2017. № 3. С. 78–84.

10. Краснова К.А., Ережипалиев Д.И. Противодействие кибербуллицу как средство предупреждения суицидов несовершеннолетних // Юрист-Правоведъ. 2017. № 3. S. 78-84.

11. Пучнина М.Н. Криминальный суицид несовершеннолетних: криминологические и уголовно-правовые меры противодействия: дисс. на ... канд. юрид. наук. – Воронеж, 2019. 254 с.

12. Самоубийство: факты и цифры / Всемирная Организация Здравоохранения // [Elektron mənbə]: https://www.who.int/mental_health/suicide-prevention/infographic/ru/

13. Сафонова Н.А. Спорные вопросы понятия “самоубийство” // Российский юридический журнал. 2000. № 4. S. 42-45.

14. Сенкевич Л.В., Донцов Д.А., Донцова М.В., Орешкина А.С., Пятаков Е.О. Методологическое научное понимание суицида в качестве культурно-исторического, философского и психосоциального феномена // Вестник практической психологии образования. Апрель-июнь 2016. № 2 (47). S. 45-58.

15. Суходолов А.П., Бычкова А.М. К вопросу о роли средств массовой информации в противодействии пропаганде суицида в социальных сетях // Евроазиатское сотрудничество: гуманитарные аспекты. 2017. S. 111-123.

**Elm-Tədris Mərkəzi Prokurorluq işçilərinin fəaliyyətinin
qiymətləndirilməsi və peşə hazırlığının təşkili şöbəsinin prokuroru,
III dərəcəli hüquqşünas
Əskərova Nigar Əlöhşət qızı**

Gülnaz Aydın qızı Rzayeva
Bakı Dövlət Universiteti
“İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO
kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
gulnazrzayeva@mail.ru
ORCHID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-7113>

SÜNİ INTELLEKT SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİNDƏ BƏRABƏRLİK, AYRI-SEÇKİLİYƏ YOL VERMƏMƏ VACİB ŞƏRT KİMİ

Müasir cəmiyyətdə ağıllı maşınlar və texnologiya, xüsusilə də ağıllı kompüter proqramları kimi tanınan süni intellekt sistemləri dövrün aktual problemlərindədir. İnsanların asudə vaxtını, istehsal və digər fəaliyyət sahələrində məhsuldarlığı artırmaq və s. bu kimi üstünlükləri ilə həyatımızın “asanlaşdırılmasına” xidmət edən bu sistemlər bir çox hallarda təcrübədə hüquq və azadlıqların pozulmasına da səbəb olur. Belə hüquqlardan bərabərlik hüququ xüsusi qeyd olunmalıdır. Məqalədə süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verməmə ilə bağlı təcrübə məsələlər ətrafı şərh olunmuş, bərabərlik hüququnun təminatı üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: süni intellekt sistemləri, bərabərlik hüququ, ayrı-seçkiliyə yol verməmə, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə, milli-hüquqi tədbirlər.

1.1. Giriş

Süni intellekt öz-özlüyündə bir məqsəd deyil, insan rifahını yüksəltmək üçün insanlara xidmət etməli bir vasitədir. Buna nail olmaq üçün isə süni intellekt sistemlərinin etibarlılığı təmin edilməlidir ki, bu da insan hüquq və azadlıqlarına riayət edilmədən mümkün deyil. Avropa Komissiyasının Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli İşçi Qrupu (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence) tərəfindən hazırlanmış “Etibarlı Süni İntellekt üçün Etik Qaydalar”a [6] görə, etibarlılıq – insanların və cəmiyyətlərin süni intellekt sistemlərini inkişaf etdirməsi və istifadəsi üçün bir şərtidir. Həm bu qaydalarda, həm də onlar əsasında hazırlanan Avropa Komissiyasının 2019-cu il tarixli “İnsan yönümlü (İnsana fokuslanan) Süni İntellektə İnam Yaratmaq” (Building Trust in Human-Centric Artificial Intelligence) sənədində müəyyən olunmuşdur ki, “etibarlı süni intellekt”ə nail olmaq üçün üç komponentin olması vacibdir ki, bunlardan biri də etik prinsiplərə riayət olunmasıdır. Etik prinsiplərə daxil olan ədalətlik prinsipi fayda və xərclərin bərabər və ədalətli bölüşdürülməsini təmin etməyi, fərdlərin və qrupların haqsız qərəzdən, ayrı-seçkilikdən azad olmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Deməli, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmələr etibarlı süni intellektin bərabərliyi pozulmasını və ayrı-seçkiliyə yol verməməsini tələb edir.

İlk öncə qeyd edək ki, bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verməmə insan hüquqları aspektindən ən vacib prinsiplərdən hesab olunur. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin Preambulasının 1-ci bəndinə əsasən, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin

hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir. Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın da müddəalarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi bəyan olunmuşdur: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi irqindən, etnik mənsubiyyətinə, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətinə asılı olmayaraq hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyini elan edir və dövlət buna təminat verir.

Bərabərlik hüququnun təmin olunması bir çox hüquq və azadlıqların realizəsi üçün də şərait yaradan bir faktordur. Məşhur amerikalı hüquqşünas Ronald Dvorkin "Hüquqlara ciddi şəkildə yanaşma" adlı əsərində bu barədə yazırdı: "Fundamental subyektiv hüquqlar o prinsipləri və meyarları yaradır ki, onlar hüququn mənəvi ölçüsünün əsasında durmalıdır. Aparıcı və müəyyənədicə hüquqi prinsip bərabərlik hüququdur" [1, s. 88].

1.2. Beynəlxalq-hüquqi yanaşma

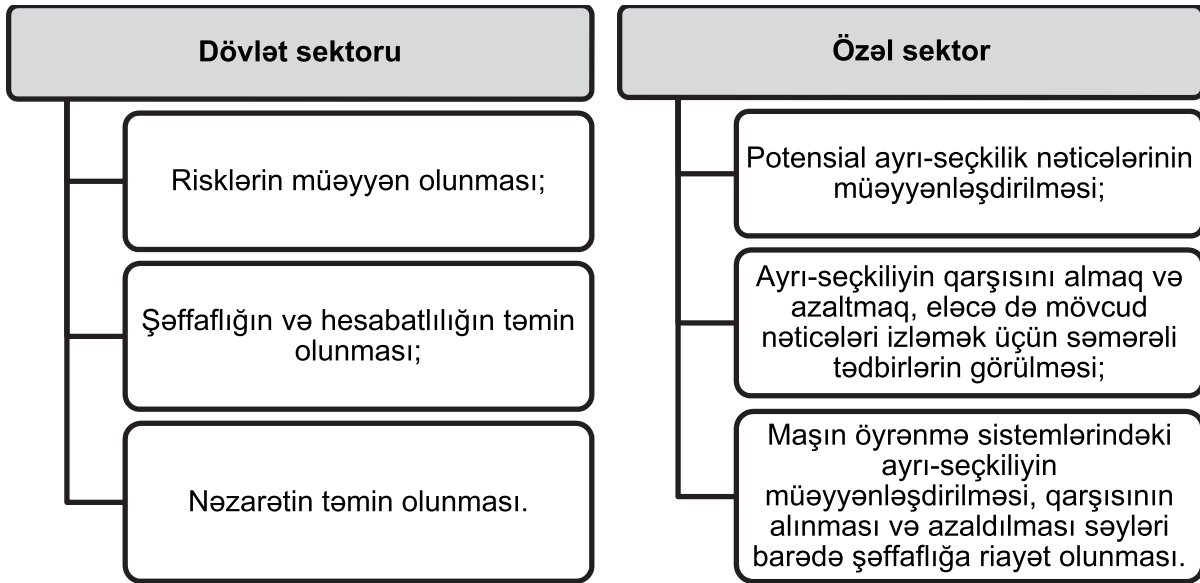
Qeyd etmək lazımdır ki, işlənmiş məlumatların sürəti və həcmi baxımından alqoritmik qərar qəbul etmə insan tərəfindən verilən qərarlarla müqayisədə xeyli üstünlüklərə malik ola bilər. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, bu cür qərarlarda qərəzlilik və ədalətsizliyə yol verilməsi mümkündür. Məsələn, axtarış alqoritmləri və axtarış motorları məlumatların cəmlənməsi və profilləşdirilməsi nəticəsində böyük şirkətlərin reklamını daha üstün tutur ki, bu da kiçik şirkətlərin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər [15, p.26].

Başqa misal çəksək, dünya üzrə hökm sürən rəqəmsal bərabərsizlik özü də süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı təcrübi problemlər yarada bilər. Belə ki, İKT-nin inkişafı yüksək səviyyədə xarakterizə olunan dövlətlər təbii ki, zəif dövlətlər üzərində dominantlıq edəcəkdir. Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinin 10-cu maddəsində iştirakçı dövlətlər tam şəkildə qəbul edirlər ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərin öz daxilində informasiya texnologiyaları sahəsində inqilabın üstünlükləri bərabər səviyyədə paylanmamışdır. Məhz belə qeyri-bərabər paylanma informasiya cəmiyyətində rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirir. Deməli, "Kim informasiyaya malikdirsə, dünyaya malikdir" məşhur deyimi hələ də öz qüvvəsini itirməmişdir. Çünki İKT-nin inkişaf tempi yüksək olan dövlətlərdə informasiyanın axtarışı, əldə olunması, yayılması və ötürülməsi daha asan və operativ həyata keçirilir ki, belə olan təqdirdə relevant informasiyaya çıxış zamanı problem yaranmır. Analoji hal cəmiyyətin üzvləri arasında da mövcuddur. İnformasiya mədəniyyətinə malik olan şəxslər digərlərinə nisbətən İKT-nin imkanlarından geniş şəkildə yararlana və bu yolla cəmiyyətin həyatında aktiv iştirak edə bilirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal informasiya cəmiyyətinin qurulmasında əsas vəzifə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təminatıdır. Belə vəzifə hər kəsin informasiya və biliklərin yaradılması, əldə olunması, istehsalı, ötürülməsi və yayılmasında yaxından iştirak etdiyi halda realizə olunmuş sayıla bilər. Digər tərəfdən isə, hamı üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin başlıca inkişaf istiqaməti informasiya, ideya və biliklərin əlyətərliyinin və hər kəsin həmin sahədə öz

töhfəsini vermə imkanına malik olmasının təminatından ibarətdir. Problemin hər iki tərəfi rəqəmsal bərabərsizliyin global informasiya cəmiyyətinin inkişafında başlıca maneə olduğunu və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlərin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Bununla bağlı, “Maşın öyrənmə sistemlərində bərabərlik və ayrı-seçkilik hüququnun qorunması” adlı 2018-ci il tarixli Toronto Bəyannaməsi [16] xüsusi qeyd olunmalıdır. Bəyannamə dövlətlərin üzərinə ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmaq üçün aktiv tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Daha geniş texnoloji inkişaf kontekstində dövlətlər üçün ən vacib prioritetlərdən biri də elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat sektorlarında müxtəlifliyi və bərabərliyi artıran proqramların təşviq edilməsidir. Bu cür səylər öz-özlüyündə məqsəd olmasa da, ayrı-seçkilik nəticələrini azaltmağa kömək edə bilər.

Toronto Bəyannaməsi bərabərliyin təminatı və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üzrə həm dövlətlər, həm də özəl sektor üçün vəzifələr müəyyənləşdirir. Fikrimizcə, Bəyannamədə özəl sektor üçün ayrıca müddəaların müəyyən olunması bir çox süni intellekt sistemi istehsalçılarının məhz özəl təşkilatlar olmasından irəli gəlir. Dövlət orqanları və özəl sektor üçün aşağıdakı öhdəliklər nəzərdə tutulur:

Göründüyü kimi, dövlət sektoru üçün nəzərdə tutulan öhdəliklər bilavasitə etik prinsiplərlə əlaqədardır və özəl sektor üçün müəyyən olunan öhdəliklərdən daha genişdir. Bu da dövlət orqanlarının nəzarəti öz üzərində saxlaması imkanlarından irəli gəlir. Əks təqdirdə, süni intellekt sistemlərinin tətbiqi sferasını tənzimləmək çətin olardı.

1.3. Təcrübi araşdırma və faktlar: süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı ayrı-seçkilik və onun həlli yolları

Qeyd etməliyik ki, süni intellektin tətbiqi üzrə bərabərsizlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməsi əksər hallarda ənənəvi cəmiyyətin bərabərsizliklərindən qaynaqlanır. Ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif bərabərsizliklərin hələ də davam etməsini etiraf etməliyik. Baxmayaraq ki, BMT-nin “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” 1969-cu il Konvensiyasında iştirakçı dövlətlər irqi ayrı-seçkiliyi pisləyir və tənqirdən salınmadan bütün mümkün vasitələrlə irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarını ləğv etmək siyasəti yürütməyi və bütün irqlər arasında qarşılıqlı anlaşmaya yardım göstərməyi öhdələrinə götürürlər, hələ də dünya əhalisində irqi fərqlilik tam aradan qaldırılmamışdır. Eyni zamanda, gender

bərabərsizliyini də qeyd etməliyik. Hətta, bununla bağlı Alqoritmik Ədalət Liqasının qurucusu, kompüter sahəsində alim Coy Buolamvini maraqlı tədqiqat aparmışdır. IBM, Microsoft və Amazon kimi texnologiya nəhəngləri tərəfindən satılan süni intellekt sistemləri üzrə araşdırma aparən alim bu sistemlərin fəaliyyətində gender və irqi bərabərsizliyə yol verildiyini aşkar etmişdi. Tədqiqatın nəticəsinə görə, sifətin cinsini təxmin etmək vəzifəsi nəzərə alınmaqla, bütün şirkətlər kişi sifətində qadın sifətinə nisbətən daha yaxşı performans göstərmişdilər. Təhlil olunan şirkətlərdə açıqdərili kişilər üçün 1%-dən çox olmayan səhv nisbətləri var idisə, qaradərili qadınlar üçün səhvlər 35%-ə yüksəlmişdi. Hətta sistemlər Oprah Vinfrey, Michelle Obama və Serena Villiamsın sifətlərini düzgün şəkildə təsnif edə bilməmişdi. Həmçinin tədqiqatçı səbəbləri araşdırarkən müəyyən etmişdi ki, Facebook və Google-da texniki rollarda çalışanların 2%-dən azı qaradərili. Bloomberg tərəfindən qiymətləndirilən səkkiz böyük texnoloji şirkətdə texniki işçi qüvvəsinin yalnız beşdə biri qadınlardır. Nəticə etibarilə alim belə müəyyənləşdirmişdi ki, hüquq-mühafizə orqanlarında, o cümlədən pilotsuz təyyarələrin və ya polis orqanlarının üztanıma kameralarında bu cür texnologiyanın istifadəsinə məhdudiyətlər qoyulmalıdır [11]. Qeyd olunan problemlərin qarşısını almaq məqsədilə Coy Buolamvini Safe Face Pledge təklif etmişdir ki, bu, təşkilatlar üçün üztanıma texnologiyasından sui-istifadə hallarını azaltmaq üçün ictimai öhdəliklər götürmək üçün bir imkandır və texnologiyanın qanunsuz istifadəsini qadağan edir, hər hansı bir dövlət tərəfindən istifadəsində şəffaflıq tələb edir [14].

Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə məlumatlar bərabər şəkildə yaradılmır və ya toplanmır. Bir regionda yaşayan əhali haqqında məlumatlar təbii ki, daha çox olur və bu da süni intellekt sistemlərinə yerləşdirilən verilənlərə öz təsirini göstərəcəkdir. Yuxarıda çəkdiyimiz təcrübi faktlardan da göründüyü kimi, süni intellekt sistemi yaradıldığı an deyil, ona verilənlər daxil edildiyi zaman ayrı-seçkiliyə yol verilə bilər. Vilyam Gibsonun dediyi kimi: “Texnologiyalar biz onları tətbiq edəne qədər mənəvi baxımdan neytraldır.”

Həmçinin cəmiyyətdəki iqtisadi fərqlər də süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı ayrı-seçkiliyin davam etməsinə zəmin yaradır. Dövlətlərin qlobal səviyyədə inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlərə ayrılması kimi iqtisadi prosesin də rəqəmsal bərabərsizliyə təsirini xüsusi vurğulamaq lazımdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər bütün sahələrdə olduğu kimi, İKT-nin tətbiqi sahəsində də qabaqcıl mövqeni tuturlar. Bunu dünya internet istifadəçilərinin regionlar üzrə sayını və nisbətini əks etdirən 30 sentyabr 2020-ci ilə olan son Statistik Məlumatdan [10] da açıq-aydın müşahidə etmək olar.

Süni intellekt üzrə ayrı-seçkiliyə yol verilməsini təsdiq edən faktlar barədə ayrı-seçkiliyin bir neçə növü üzrə məlumat vermək daha düzgün olar:

İrqi və etnik ayrı-seçkilik. Ayrı-seçkilik faktlarını ətraflı təhlil edən Can Yavuz bu tip ayrı-seçkiliyə misal olaraq, Çindəki Uyğur müsəlman azlıqlara qarşı edilən ədalətsizliyi göstərir: Çinli start-up şirkətləri “həssas qrupları” tanıya bilən və uyğurları və uyğur olmayanları təsnifləşdirə bilən üztanıma sistemlərini inkişaf etdirməyə çalışır. Bundan əlavə, üztanıma sistemləri sayəsində hökumət milyonlarla azlıq qrup üzvünü asanlıqla müəyyənləşdirir, izləyir və hədəf ala bilər ki, bu da birbaşa şəxsi həyata müdaxilədir [3, p.32-33].

Kanada Ali Məhkəməsi Evert Kanadaya qarşı işində ayrı-seçkilik faktının olduğunu təsdiq etmişdi. İşin mahiyyətinə görə, ömürlük həbs cəzasına məhkum olunmuş Evert özünü Métis (Kanadadakı yerli xalqlardan biri) kimi tanıyır. Həbsxanaları idarə edən Kanada İslah Xidməti cinayətkarın residivistlik səviyyəsini və ruhi sağlamlığını qiymətləndirmək üçün texniki

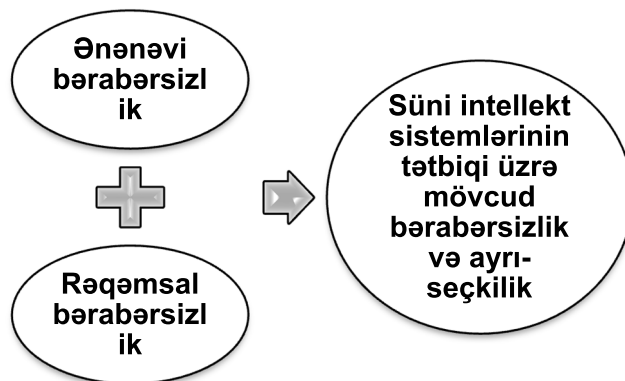
vasitələrdən istifadə edib. Evert iddia edir ki, bu vasitələr əsasən yerli olmayan əhali üzərində sınaqdan keçirilib və yerli insanlara tətbiq edildikdə etibarlı olduqlarını təsdiqləyən bir araşdırma yoxdur. O, İslah Xidmətinin “vasitəni tətbiq etdiyi cinayətkar haqqında hər hansı bir məlumatın mümkün qədər dəqiq, yenilənmiş və tam olmasını təmin etmək üçün bütün ağılabatan addımları atmadığını” söylədi. Ali Məhkəmə iddiaçı ilə razılaşaraq, İslah Xidmətinin Kanada qiymətləndirmə vasitələrinin qərəzsiz olmasını təmin etmək üçün ağılabatan addımlar atmadığı və buna görə qanunları pozduğu qərarına gəldi [7].

Həmçinin ABŞ-da tətbiq olunan süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə irqi ayrı-seçkiliyə yol açan bir sıra xoşagəlməz hallar müşahidə edilmişdir. Belə ki, süni intellekt dəstəklə gömrük və sərhəd nəzarəti cihazlarından bəzisi qaradərili insanları yüksək risk qrupu kimi tanıyaraq onlara qarşı qərəzli nəticəyə gəlmiş, bu isə xoşagəlməz vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə olan halda baş vermiş ayrı-seçkilik faktına görə həmin süni intellektin proqram təminatçısı, istehsalçı şirkət, həmin texnikanın faydalarından yararlanan gömrük xidmətinin əməkdaşları, yaxud digər hər hansı bir şəxsin məsuliyyət daşması məsələsi hüquqi cəhətdən həllini tapmayan problem-lərdən biridir.

Gender əsaslı ayrı-seçkilik. Bu cür ayrı-seçkiliyə tipik nümunə kimi Google Translate-i qeyd etmək olar. Nəticələr göstərir ki, Google Translate cinsi neytral əvəzlilikləri cinsi stereotip əvəzliliklərə çevirir. Məsələn, “o tibb bacısıdır” ifadəsi ingilis dilində “she is a nurse” və ya rus dilində “она медсестра” kimi tərcümə olunursa, “o həkimdir”, “o sürücüdür” kimi cümlələr isə “he is a doctor/driver”, “он доктор/шофер” kimi tərcümə olunur. Maraqlıdır ki, “onun yaşamaq hüququ var” və s. bu kimi ümumi xarakterli cümlələr də tərcümə edildikdə, üçüncü şəxsin təkini kişi cinsi kimi tərcümə olunur. Müəlliflər hesab edirlər ki, adi tərcümə proqramında mövcud olan bu gender bərabərsizliyi cəmiyyətdəki ayrı-seçkilikdən irəli gəlir [3, p.34].

Başqa bir maraqlı fakt 2012-ci ildə müəyyən olunmuşdur: Avtomobil istehsalçıları qəzaların qarşısını almaq məqsədilə səsli idarəetmə sistemi tətbiq edirlər. Bu sistem imkan verir ki, sürücülər səsli əmrlər vasitəsilə peyk naviqasiyasını, radio, kondisioner, smartfon və bir çox sistemi idarə edə bilsinlər. 2011-ci ildə Şaron Silk Karti araşdırması əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, “Ford Focus”un 2012 modelində səs idarəetmə sistemləri qadın səslərini təyin edə bilmir [4]. Əslində, sonrakı illərdə, xüsusilə 2020-ci ildə qadınlar üçün geniş imkanlar nəzərdə tutan avtomobillər istehsal olunsada, ümumilikdə idarəetmə sistemlərində mövcud olan ayrı-seçkiliklər davam etməkdədir.

Beləliklə, süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı mövcud bərabərsizlik və ayrı-seçkiliyin səbəblərini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik:

Sxemdən göründüyü kimi, süni intellektin tətbiqi üzrə ayrı-seçkilik və bərabərsizlik yalnız rəqəmsal dünyada olan fərqlərdən irəli gəlmir, eyni zamanda ənənəvi fərqliliklər də səbəb qismində çıxış edir. Süni intellektin tətbiqi zamanı ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq üçün həm beynəlxalq və regional, həm də dövlətdaxili çərçivədə ayrı-seçkiliyə yol verməmə üzrə etik prinsiplərin sərhədləri dəqiqləşdirilməlidir. Eyni zamanda, məhkəmə təcrübəsi də bunu dəstəkləməlidir. Google İspaniyaya qarşı işində deyildiyi kimi, şəxsi toxunulmazlıq hüququ şirkətin iqtisadi mənafeyindən və bəzi hallarda məlumat əldə etmək üçün ictimai maraqdan daha böyükdür [9].

1.4. Nəticə

Yeni texnologiyaların inkişafı nəticəsində formalaşan rəqəmsal dünyada bərabərliyin təminatına xidmət edən normalar tez-tez texnologiyaya uymur və bir çox hallarda insan hüquq və azadlıqlarının pozulması halları müşahidə edilir. Belə pozuntular yalnız dövrü inkişafdan asılı deyil. Ənənəvi cəmiyyətdə mövcud bərabərsizliklər də süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı öz təsirini göstərir. Ona görə də rəqəmsal cəmiyyətdə bərabərlik hüququnun təminatı və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi üçün bütün tədbirlər həm beynəlxalq, həm də milli-hüquqi çərçivədə aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- Şəffaflıq testinə riayət olunması;
- Rəqəmsal və ənənəvi fərqliliklərin aradan qaldırılması;
- Hüquqi tənzipetmənin təkmilləşdirilməsi.

İnsana xas olan zəka elementlərinin maşınlarda tətbiqinə əsaslanan süni intellektin universal miqyasda tətbiqi onun sosial, maddi və mənəvi faydalılığı, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi kimi bir çox əsas prinsiplərlə şərtlənməlidir. Süni intellekt cəmiyyət üçün təhdid və əsas hüquq prinsiplərinə yönələn risk faktoruna çevrilməməlidir. Məhz ona görə də “Asilomar Süni İntellekt Prinsipləri” [8], İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) Şurasının “Süni İntellekt üzrə Tövsiyə”si [13], “Rəqəmsal Hüquqlar üçün Şəhərlər Koalisiyası” Bəyannaməsi [5] və s. bu kimi sənədlərdə bəyan olunur ki, hər kəs şəxsi həyatına təsir edən texnoloji, alqoritmik və süni intellekt sistemləri haqqında anlaşılan və dəqiq informasiyaya çıxışa, eləcə də ədalətsiz, qərəzli və ya ayrı-seçkilik yaradan sistemləri dəyişdirmək imkanına malik olmalıdır. İzlənməsi, kommunikasiya yaradılması mümkün olan süni intellekt sistemlərində olan pozuntuları dərhal aşkar edib qarşısını almaq mümkün olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
2. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədralı Ş.S. İnformasiya hüququ: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
3. Can Yavuz. Machine Bias Artificial Intelligence and Discrimination. Lund University, 2019, 97 p.
4. Carty S.S. Many Cars Tone Deaf to Women’s Voices // Auto Blog, 2011. <https://www.autoblog.com/2011/05/31/women-voice-command-systems/>
5. Declaration of Cities Coalition for Digital Rights. <https://citiesfordigitalrights.org/>
6. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines#Top>

-
-
7. Ewert v. Canada, 2018. <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/17133/index.do>
 8. Future of Life Institute 2017 Asilomar Conference. <https://ai-ethics.com/2017/08/11/future-of-life-institute-2017-asilomar-conference/>
 9. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González (2014). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131>
 10. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
 11. Joy Buolamwini . Artificial Intelligence Has a Problem With Gender and Racial Bias. Here's How to Solve It // The Art of Optimism, Special Issue, 2019. <https://time.com/5520558/artificial-intelligence-racial-gender-bias/>
 12. Nicola Lucchi. The Impact of Science and Technology on the Rights of the Individual. Sweden: Springer, 2016, 186 p.
 13. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>
 14. Safe Face Pledge. <https://www.safefacepledge.org/press-release>
 15. Study on the human rights dimensions of automated data processing techniques (in particular algorithms) and possible regulatory implications. Council of Europe, The Committee of Experts on Internet Intermediaries (MSI-NET), 2018, 56 p.
 16. The Toronto Declaration: Protecting the right to equality and non-discrimination in machine learning systems. https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2018/08/The-Toronto-Declaration_ENG_08-2018.pdf

Rzayeva Gulnaz Aydin
PhD in Law;
Lecturer at the UNESCO Department of
“Human Rights and Information Law” of BSU
gulnazrzayeva@mail.ru
ORCHID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-7113>

EQUALITY AND NON-DISCRIMINATION IN THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS, AS AN IMPORTANT CONDITION

Abstract

Artificial intelligence systems, known in modern society as smart machines and technology, especially smart computer programs, are one of the current problems of the time. These systems, which serve to "simplify" our lives by increasing people's leisure time, productivity in production and other activities, in many cases lead to the violation of rights and freedoms in practice. The right to equality should be emphasized. In the article, author explains the practical issues related to equality and non-discrimination in the application of artificial intelligence systems in detail, and makes recommendations on ensuring the right to equality.

Keywords: artificial intelligence systems, the right to equality, non-discrimination, international legal regulation, national legal measures.

доктор философии по праву Гюльназ Айдын кызы Рзаева
преподаватель кафедры «ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву» Бакинского Государственного Университета
gulnazrzayeva@mail.ru

ORCHID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-7113>

РАВЕНСТВО И ИСКЛЮЧЕНИЕ ДИСКРИМИНАЦИИ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Резюме

Системы искусственного интеллекта, известные в современном обществе как интеллектуальные машины и технологии, особенно интеллектуальные компьютерные программы, являются одной из актуальных проблем того времени. Эти системы, которые служат для «упрощения» нашей жизни за счет увеличения свободного времени, продуктивности производства и других видов деятельности, во многих случаях приводят к нарушению прав и свобод на практике. Следует подчеркнуть право на равенство. В статье автор подробно разъясняет практические вопросы, связанные с равенством и недискриминацией при применении систем искусственного интеллекта, и дает рекомендации по обеспечению права на равенство.

Ключевые слова: системы искусственного интеллекта, право на равенство, недискриминация, международно-правовое регулирование, национальные правовые меры.

MÜLKİ PROSESDƏ NÜMAYƏNDƏLİK İNSTITUTUNUN İNKİŞAF TENDENSİYASI: MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİL

Əsgərov Hüseyn
dissertant
(Bakı Dövlət Universiteti)

Xülasə

Məqalədə mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun müxtəlif hüquq sistemlərində yeri və inkişaf tendensiyası ilə bağlı məsələlər tədqiq edilmişdir. Mülki prosesdə nümayəndəlik institutu öz tarixi inkişaf tendensiyasına malik olan və özündə maddi və prosessual hüquq normalarını təcəssüm etdirən kompleks hüquq institutudur. Bu hüquq institutu subyektin obyektiv səbəblərdən müstəqil şəkildə məhkəmədə çıxış edə bilməməsi səbəblərindən meydana çıxmışdır. Prosessual nümayəndəliyin inkişaf tendensiyaları o haqda nəticə çıxarmağa imkan verir ki, nümayəndəlik institutu ona olan tələbatın artması səbəbindən daim yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Nümayəndəlik mülki prosesin sistemyaradıcı elementidir. Məhz nümayəndənin vəziyyətindən bir çox hallarda mülki prosesin bu və ya digər sistemə aid edilməsi asılıdır.

Anqlosakson sistemi ölkələrində nümayəndəliyin doktrinal bünövrəsi eyniləşdirmə, identifikasiya nəzəriyyəsinə əsaslanır (doctrine of identity). Roman-german sisteminə mülki-prosessual hüquq nümayəndənin hüquqi statusunda ona verilən səlahiyyətlərə əsasən meyarlar müəyyənləşdirir. Bu əsasda nümayəndəlik qanuni və könüllü növlərə ayrılır.

Hüquqi institut kimi nümayəndəlik bu günə kimi formalaşma prosesindədir, ümumiyyətlə iqtisadi münasibətlərin, ticarətin inkişafı və ən əsası da cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlərin dəyişməsi nümayəndəlik institutunun da inkişaf tempinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Açar sözlər: mülki proses, nümayəndəlik institutu, roman-german, anqlo-sakson, hüquq sistemi, hüquq ailəsi, doktrina, qanuni nümayəndəlik, qanunvericilik, sistem, qanun, mənbə, konstitusiyaya, prinsip, məhkəmə.

Nümayəndəlik institutu praktiki olaraq hüququn bütün sahələrində mövcuddur. Mülki prosesdə nümayəndəlik institutu fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəmədə müdafiəsinin vacib konstitusional təminatıdır. Hüququn bu institutu ümumi anlamda bir şəxsin digər şəxsin adından, onun maraqları naminə, onun tapşırığı ilə həmin şəxsə qanunla verilən səlahiyyətlər çərçivəsində prosessual hərəkətləri icra etdiyi, eyni zamanda təmsil olunan şəxsə münasibətdə müəyyən hüquq və vəzifələr yaradan hüquq münasibətidir. Nümayəndəlik maddi və prosessual hüquqda öz məqsədlərinə, yaranma əsaslarına və nəticələrinə görə fərqlənir. Bəzi hallarda maddi hüquq münasibətləri nümayəndəliyə yol vermir, məsələn nikahın bağlanması zamanı nümayəndəliyə yol verilmir. Prosessual kontekstdə isə belə məhdudiyətlərə demək olar ki, rast gəlinmir.

Məhkəmə nümayəndələri onlara verilən səlahiyyətlər daxilində təmsil etdiyi şəxs üçün daha əverişli şəraitin yaradılmasına çalışsın, ona zəruri hüquqi yardım göstərməli olan şəxsdir. Paralel olaraq, nümayəndənin iştirakı məhkəmədə ədalət mümhakiməsinin həyata keçirilməsinə də müsbət mənada öz təsirini göstərir [6, 49].

Mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun əsas məqsədi fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni maraqlarının tam şəkildə təmin edilməsinə nail olmaqdır. Bu institutun əhəmiyyəti

bir sıra səbəblərlə əlaqədardır. İlk növbədə, mülki işlərin çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi səbəbi ilə əlaqədardır. Sübutetmə yükünün tərəflərin üzərinə qoyulması səbəbindən tərəflər öz hüquq və maraqlarını müdafiə etmək üçün zəruri minimum hüquq bilgisinə malik olmalıdır. İkincisi, ümumilikdə hüquq sisteminin, qanunvericiliyin zənginləşməsi və ya mürəkkəbləşməsi. Belə ki, cəmiyyətin tələbatları artdıqca qanunların sayı da artır, hətta hüquqşünaslar arasında da ixtisaslaşma qaçılmazdır. Belə olan halda, ixtisaslı nümayəndənin iştirakı, onun peşəkar hüquqi yardım göstərməsi zərurətə çevrilir.

Mülki prosesdə iştirak edən nümayəndə prosesdə iştirak etməklə özü üçün yox, təmsil etdiyi şəxs üçün müəyyən hərəkətlər yaradır, dəyişir və ya ləğv edir. Nümayəndənin mülki prosessual münasibətlərin subyektivi olması sualına birmənalı cavab vermək çətindir. Bu suala pozitiv cavab vermək daha rahatdır, çünki müvafiq məsələ qanunda öz təsbitini tapmışdır[4, 77]. Məsələn, AR MPM nümayəndəni prosesin digər iştirakçıları kateqoriyasına aid edir (md. 61). Nümayəndəlik institutu təkəcə iddia icraatında deyil, xüsusi icraat, icra icraatında, həmçinin bütün instansiya məhkəmələrində aparılan işlərdə də həyata keçirilir.

İndi isə mülki prosesdə nümayəndəlik institutu ilə bağlı doktrinal fikirlərə, nəzəri yanaşmalara baxaq. Nümayəndəlik institutu hələ Roma xüsusi hüququnda məlum idi. Roma məhkəmə proseslərində *actores* (hüquqi şəxsin nümayəndəsi), *tutores* (qəyyumlar), *advocatus* (öz qohum və dostlarına məhkəmədə məsləhət verən şəxslər)[3, 82] adlı şəxslər iştirak edirdi. Alman-Holland yurisprudensiyası adlanan XVII əsrin hüquqşünasları nümayəndəlik institutunu inkişaf etdirərək ona yeni xüsusiyyətlər gətirmişdi. Belə ki, nümayəndə digər şəxsin adından çıxış etsə də mülki prosesdə hüquq və vəzifələr yaradır və prosesin tamhüquqlu iştirakçısına çevrilirdi. Bu dəyişiklik uzun müddət hüquq aləmində qüvvədə olan və nümayəndələri proses iştirakçısı statusundan məhrum edən *alteri stipulari nemo potest* prinsipini[15, 37] əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Qədim Roma alimi Ulpianın irəli sürdüyü bu prinsipi təbii hüquq məktəbinin nümayəndələri dəyişə bildi[20, 432].

Mülki prosesdə nümayəndənin birbaşa iştirakı, başqa sözlə birbaşa nümayəndəlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında Holland hüquq alimi Hüquo Qrotsi böyük işlər görmüşdür. Məhz O, ilk dəfə olaraq, nümayəndəlik müqaviləsini üçüncü şəxsin xeyrinə olan müqavilədən ayırmışdır[18, 45-46]. Bu addım kontinental hüquq sistemli ölkələrin qanunvericiliyində hələ də öz qüvvəsini saxlayır. Ümumiyyətlə, bir vacib məqamı qeyd edək ki, Roma hüquq sistemindən yararlanmış kontinental hüquq sistemli dövlətlər (Almaniya, İtaliya, Fransa, Rusiya, o cümlədən Azərbaycan) mülki prosesdə nümayəndənin iştirakını həmin prosesin effektivliyi və ümumilikdə ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi baxımından vacib şərt sayırlar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, mülki prosesdə nümayəndəlik institutuna müxtəlif ölkələrin hüquq ədəbiyyatlarında fərqli yanaşmalar mövcud olsa da, onların arasında ciddi fikir müxtəlifliyi və ya prinsiplial fərqlər nəzərə çarpmır. Bununla belə, tədqiq etdiyimiz məsələ ilə bağlı dolğun, bitkin fikir bildirmək üçün həmin konseptual fikirlərə nəzər yetirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Köln Universitetinin professoru Mattias Kilian qeyd edir ki, hüquqi nümayəndəlik müxtəlif işlər üzrə məhkəmə prosesində hər hansı bir şəxsə peşəkar hüquqşünas (lisensiyalı peşəkar hüquqşünas, barrister, solisitor, vəkil və s.) tərəfindən təmsilçiliyin göstərilməsidir. Müəllif eyni zamanda məcburi (mandatlı) nümayəndəliyi də fərqləndirir. Bu növ nümayəndəlikdə təmsil olunan şəxsin məhkəmədə eşidilmək və prosessual hüquqlardan istifadə etmək hüququ var[10, 3].

Mülki hüquq sferasında nüfuzlu mütəxəssislərdən hesab edilən professor Rik Verhagen mülki prosesdə nümayəndənin statusu ilə bağlı məsələdə onun səlahiyyətinin yaranması meyarını əsas götürür. Məhz bu səbəbdən nümayəndəlik qanuni (normativ

hüquqi akt əsasında yaranır) və könüllü (əqd və ya etibarnamə əsasında yaranır) ola bilər[17, 6]. Belə bölgü əsasən kontinental hüquq sistemində malik dövlətlər üçün xasdır.

Mauro Cappelletti qeyd edir ki, mülki prosesdə azyaşlılar, fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar, aztəminatlılar qanuni nümayəndələrlə təmsil olunurlar ki, həmin nümayəndələr qismində adətən vəkillər çıxış edir[8, 119].

Məşhur Britaniya hüquq alimi, Okxford universitetinin mülki proses üzrə professoru Adrian A.S.Zuckerman hesab edir ki, ümumi hüquq sistemli ölkələrdən fərqli olaraq, kontinental hüquq sistemində mülki prosesdə nümayəndənin iştirakı arzuolunandır. Bunun əsas səbəbi mülki prosesin çəkişmə prinsipi əsasında aparılması və məhkəməyə bu prosesdə tam neytral mövqeyin tutulması imkanını verilməsi ilə bağlıdır. Anqlo-amerikan sistemindən fərqli olaraq, bu sistemə malik ölkələrdə prosedur qaydaların çoxluğu, normativ aktların fərqliliyi, prosessual qaydaların yazılı şəkildə aparılması və s. rəsmiliklər insanlara məhkəmə prosesində özünü müdafiə etmə qabiliyyətini azaltmağa gətirib çıxarır, yəni bütün bunların mövcudluğu zəruri hüquqi bilikləri olmayan şəxsin mülki prosesdə asanlıqla uduzacağına işarə edir[19, 357].

Mülki prosesdə nümayəndəlik institutu ilə bağlı rus alimlərinin də fikirləri maraq doğurur. O.V.İsaenkova qeyd edir ki, mülki prosesdə məhkəmə nümayəndəsi mülki prosesin iştirakçısıdır və təmsil olunan fiziki və hüquqi şəxslərin adından prosessual hərəkətlər həyata keçirir[5, 106]. R.A.Sidorovun fikrincə, nümayəndə mülki prosesin müstəqil iştirakçısıdır və onun prosessual vəziyyəti bir qədər mürəkkəbdir, çünki o, təmsil olunan şəxsin hüquqlarını realizə edir. Bu səbəbdən müəllif nümayəndəni, nə prosesdə iştirak edən şəxslər kateqoriyasına, nə də prosesin digər iştirakçılarna aid etmir[2, 78].

Hazırda dünyada müxtəlif hüquq sistemləri mövcuddur. Çox zaman hüquq sistemi anlayışı ilə paralel olaraq, hüquq ailəsi anlayışından da istifadə edilir, əslində hüquq ailəsi hüquq sistemlərinin tipini formalaşdırır. Hüquq ailəsi müqayisəli hüquqşünaslığın mərkəzi anlayışlarından biri olmaqla, milli hüquq sistemlərinin məcmusunu, hüququn mənbələrinin, əsas anlayışların, hüququn strukturunun və onun formalaşmasının tarixi inkişaf yolunun ümumiliyini birləşdirir. Hüquq ailəsi termini elmi dövriyyəyə alman alim Qotfrid Leybnits tərəfindən latın dilində 1667-ci ildə nəşr edilmiş "Məhkəmə hüquqşünaslığının öyrənilməsinin yeni metodları" (Nova Methodus Discendae Docendaeque Jurisprudentiae) əsəri ilə daxil edilmişdir[13, 327].

Hər bir hüquq sistemi unikaldir, ancaq müqayisəli hüquqşünaslıq onların oxşarlıqlarını və fərqlərini aydınlaşdırıb hüquq sistemlərinin tipologiyasını müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, hüquq ailəsi adlandırılan hüquq sistemlərinin tipləri formalaşır. Belə formalaşmanın əsas meyarları: a) hüququn mənbələrindən istifadə və müqayisəsi; b) presedentlərin yaradılmasında məhkəmənin rolu; c) hüquq sisteminin mənşəyi və inkişafıdır.

Tarixi əhəmiyyətdən başqa, hüquq sistemlərinin bölgüsü konkret hüquqi anlayışlara yönəlməyə, zəngin xarici təcrübədən istifadə etməyə, bəşəriyyətin hüquqi inkişafının ümumi tendensiyalarını anlamağa, öz hüquqi və siyasi mədəniyyətini zənginləşdirməyə imkan verir.

Hüquq sistemlərinin ən geniş yayılmış təsnifatını fransız alimi Rene David aparmışdır:

- roman-german hüquq sistemi;
- anqlosakson hüquq sistemi;
- dini hüquq sistemi (müsəlman, yahudi və başqaları);
- sosializm hüquq sistemi;
- ənənəvi hüquq və digərləri[11, 125].

Sadalanan hüquq sistemləri arasında Roman-german və Anqlosakson hüquq sistemləri daha geniş şəkildə yayılmış və tədqiq olunmuşdur. Roman-german hüquq sistemində hüquq normaları ümumidən xüsusiyyətdə doğru inkişaf edirsə, Anqlosakson hüquq sistemində əksinə

xüsusidən ümumiyyə doğru inkişaf edir[1, 19]. Anqlosakson hüquq sistemində məhkəmə praktikasında formalaşan hüquq normaları əsas götürülürsə, Roma hüququna söykənən Roman-german hüquq sistemində yazılı qanunlara, məcəllələrə üstünlük verilir.

Anqlosakson sistemi ölkələrində nümayəndəliyin doktrinal bünövrəsi eyniləşdirmə, identifikasiya nəzəriyyəsinə əsaslanır (doctrine of identity). Bu nəzəriyyəyə görə, nümayəndə — müəyyən mənada təmsil edilənin *alter ego*-sudur və təmsil ediləndən səlahiyyətləri alır və bu səlahiyyətlər çərçivəsində hərəkət edir[21, 15]. Bu konsepsiyanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nümayəndəliyə hansısa abstrakt element kimi baxılmır. Nümayəndəlik çox ümumi konsepsiyadır, hansı ki, istənilən vəziyyəti əhatə edir, nə vaxt ki, bir şəxs başqa şəxsin xeyrinə hərəkət edir, nümayəndəlik bu iki şəxsin arasında konsensual münasibətdir[12, 43].

Hal-hazırda müqayisəli hüquqşünaslıqda hər hansı xüsusi-hüquqi institutun analizi vaxtı Anqlosakson və Roman-german sistemi arasında fərqlərin təsviri heç kəsi təəccübləndirmir. Ancaq bu, bir hüquqi ailənin qanadı altında birləşmiş konkret dövlətlərin milli hüququnda münasibətlərin hər hansı sferasının hüquqi nizama salmasında xüsusiyyətlərin mövcudluğunu istisna etmir. Bu mənada nümayəndəlik hüququ istisna deyil. Dünya hüquq elmində nümayəndəlik münasibətlərinin unifikasiyasının çətinlikləri geniş yayılmışdır, belə problemlər roman-german və anqlosakson hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasının cəhdi zamanı meydana çıxır. Ancaq kontinental Avropanın bir sıra konkret ölkələrində bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin müqayisəsi vaxtı fərqlər meydana çıxır, hansıların ki, tədqiqatı müqayisəli hüquqşünaslıq və prosessual hüquq elmi üçün maraqlıdır.

Roman-german hüquq sistemində mülki prosessual hüquq nümayəndənin hüquqi statusunda ona verilən səlahiyyətlərə əsasən meyarlar müəyyənləşdirir. Bu əsasda nümayəndəlik qanuni və könüllü mövlərə ayrılır. Qanuni nümayəndəlik qanunun göstərişlərindən doğursa, könüllü nümayəndəlik əqdə əsasən yaranır [17, 6]. Bu tendensiya Azərbaycan hüquq sistemi üçün də xarakterikdir.

Könüllü nümayəndənin hüquq və vəzifələri ona verilən etibarnaməyə əsasən tənzimlənir. Buna görə də, könüllü nümayəndənin hüquq və vəzifələr yaratmaq imkanı yoxdur. Qanuni nümayəndəlikdə isə vəziyyət tam fərqlidir, belə ki, qanuni nümayəndənin hüquq və vəzifələr yaratması üçün qarşı tərəfin mövcudluğuna ehtiyac yoxdur, bu imkan qanunun göstərişlərindən və ya məhkəmə qərarından (atalığın müəyyən edilməsi qərarı və s.) yaranır.

Qanuni nümayəndəlik hər bir ölkənin hüquq sistemində bir neçə hədəfə xidmət edir və buna görə bu termin bir sıra nümayəndəlik kateqoriyalarını əhatə edir. Onlardan ən əhəmiyyətli yetkinlik yaşına çatmayanlar adından nümayəndəlik və fəaliyyət qabiliyyəti olmayan (və ya məhdud) şəxslər adından nümayəndəlikdir. Həmçinin ümumi birgə mülkiyyətin rejimi ilə əlaqədar yaranan nümayəndəlik və zərurətə (tapşırıq olmadan başqalarının maraqları naminə çıxış etmə (negotiorum gestio)) görə nümayəndəlik də qanuni nümayəndənin növlərinə aid edilir.

Anqlosakson hüququnda könüllü nümayəndəlik "iradə ifadəsi" prinsipinin realizəsindən formalaşır və konkret əqd əsasında rəsmiləşdirilir. Onu da qeyd edək ki, Anqlosakson hüququnda qanundan doğan nümayəndəlik (*agency by operation of law*) də mövcuddur[14, 494]. Bu institut əsas etibarilə ər və arvadın təmsilçiliyi ilə əlaqədardır.

ABŞ mülki prosesində məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarını qanuni nümayəndələri təmsil edir. Əgər həmin şəxslərin hüquqlarını dövlət orqanları və ya təşkilatlar təmsil edərsə, həmin qurumlar məhkəmədə müstəqil iddia qaldıra və ya cavabdeh qismində çıxış edə bilirlər. ABŞ prosessual qanunvericiliyinə əsasən məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və yetkinlik yaşına çatmayanların qanuni nümayəndəsi olmadıqda, məhkəmədə onların maraqlarını müdafiəçi (*next friend*) və ya qəyyum (*guardian ad litem*) təmsil edə bilər, həmin şəxsləri məhkəmə təyin edir [9, 99].

Həm Roman-german, həmçinin Anqlosakson hüquq sistemlərində nümayəndəlik institutu birbaşa və dolayı olması meyarlarına görə də fərqləndirilir. Mülki proses zamanı yalnız birbaşa nümayəndəlik formasından istifadə olunur. Dolayı nümayəndəlik isə sırf mülki-hüquqi xarakterlidir və nümayəndənin öz adından çıxış etdiyi zaman baş verir (məsələn, komissiya müqaviləsi). Roman-german hüquq sistemində könüllü nümayəndəliyin belə bölgüsü konseptual xarakter daşıyır. Birbaşa nümayəndəlik etibarnamə verilməsi ilə realizə olunur. Bu zaman nümayəndə “digər şəxsin adından” çıxış etməklə onun hüquq və maraqlarını məhkəmədə müdafiə etməyə çalışır.

Kontinental sistemdə hüquq hadisələrinin əksəriyyətinin yaranmasının ənənəvi tarixi Roma hüququndan başlanır. Klassik Roma hüququ yad hərəkətlərlə (təsirlərlə) mülki hüquqlarının və vəzifələrin əldə edilməsi imkanları kimi nümayəndəlik konsepsiyasını tanıyırdı. “*Alteri stipulari nemo potest*” Maksimində ifadə edilmiş öhdəliklərin şəxsi təbiəti prinsipinə görə həm sərbəst hüquqi kateqoriya kimi nümayəndəliyi, həm də üçüncü şəxsin xeyrinə müqaviləni tətbiq etmək qeyri-mümkün idi. Sonralar mülki hüquqda birbaşa nümayəndəliyin nümunəsinə çevrilmiş mandat müqaviləsi nümayəndəyə təmsil etdiyi şəxslə üçüncü şəxsi bağlamağa haqq vermirdi. Yalnız xüsusi hallarda Roma hüququ vəsitəçinin hərəkətləri nəticəsində hüquqi nəticələrin yaranmasını tanıyırdı. Müəyyən dərəcədə bu hadisələri birbaşa nümayəndəliklə müqayisə etmək olar.

Mülki prosesdə nümayəndənin birbaşa iştirakı, başqa sözlə birbaşa nümayəndəlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında Holland hüquq alimi Hüquo Qrotsi böyük işlər görmüşdür. Məhz O, ilk dəfə olaraq, nümayəndəlik müqaviləsini üçüncü şəxsin xeyrinə olan müqavilədən ayırmışdır [18, 45-46]. Bu addım kontinental hüquq sistemli ölkələrin qanunvericiliyində hələ də öz qüvvəsini saxlayır.

Ümumiyyətlə, bir vacib məqamı qeyd edək ki, Roma hüquq sistemindən yararlanmış kontinental hüquq sistemli dövlətlər (Almaniya, İtaliya, Fransa, Rusiya, o cümlədən Azərbaycan) mülki prosesdə nümayəndənin iştirakını həmin prosesin effektivliyi və ümumilikdə ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi baxımından vacib şərt sayırlar.

Konseptual tapıntıdan başqa, təbii-hüquq məktəbi təbii hüquq nəzəriyyəsinin məzmun bazasına söykənərək və iradə azadlığı prinsipini rəhbər tutaraq nümayəndəlik institutunun mülki-hüquqi başlanğıclarını əsaslandırılmışdır. Kontinental Avropa ölkələrinin mülki və mülki prosessual hüququnun müddəalarına uyğun olaraq nümayəndə yalnız səlahiyyətin mövcudluğuna əsaslanmalı deyil. Nümayəndə münasibətinin yaranması üçün kontinental sistem xüsusi tələb irəli sürür: nümayəndə təmsil etdiyi şəxsin adından hərəkət etməlidir, o öz adından hərəkət etməli deyil. Bu açıqlıq prinsipidir, hansı ki, təbii hüquq məktəbi tərəfindən qismən daxil edilmiş və əsaslandırılmışdır.

Nümayəndəliyin İngilis-Amerikan konsepsiyası öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Xüsusi hüququn dualist sistemi əsas götürülən ölkələrdən fərqli olaraq, Böyük Britaniya və ABŞ-da ümummülki və ticarət nümayəndəliyinə bölgü mövcuddur. Birbaşa və dolayı nümayəndəlik bölgüsü İngilis-Amerikan hüququna xas deyil. Kontinental Avropa ölkələrinin hüququna dolayı nümayəndəlik kimi məlum olan münasibətlər İngilis-Amerikan hüququnda nümayəndəlik anlayışına daxil edilmir, çünki, nümayəndənin fəaliyyəti təmsil etdiyi şəxs üçün bilavasitə hüquqi nəticələr yaradır. Bəzi sırf delikt münasibətlərinin nümayəndəlik sferasına əlavə edilməsi İngilis-Amerikan konsepsiyası üçün xarakterikdir. Beləcə, başqa şəxs üçün delikt məsuliyyəti yarada bilən şəxs agent kimi tanına bilər.

İngilis-Amerikan hüquq ədəbiyyatlarında “nümayəndəlik” termini iki mənada istifadə edilir: geniş və dar. Nümayəndəlik geniş mənada istənilən münasibətləri özündə ehtiva edir, başqa

sözlə, bir şəxs başqa şəxsin xeyrinə üçüncü şəxslərlə münasibətlərdə hərəkət edir, bu zaman nümayəndə öz adından və ya təmsil edilən adından çıxış edə bilər, həmçinin bu prosedə nümayəndənin faktiki və ya hüquqi xarakterli hərəkətləri icra etməsi vacib deyil.

Dar mənada nümayəndəlik və ya sırf hüquqi mənada nümayəndəlik dedikdə, nümayəndə konkret olaraq təmsil edilən adından və yalnız onun xeyrinə hərəkətləri icra edir. Bu hərəkətlərin nəticəsində yaranan hüquq münasibətləri təmsil edilən üçün hüquqi qüvvəyə malikdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Anqlosakson hüquq sistemində belə nümayəndələri hər iki hüquq sisteminə xas olan “qanuni nümayəndələr”dən fərqləndirmək lazımdır.

Konkret mülki-hüquqi baxımdan ABŞ və İngiltərənin bir çox hüquq alimləri (U.Sivi, X.Reusçeylen, U.Qreqori, B.Markesins, R.Mandi) nümayəndə (agent) dedikdə, öz hərəkətləri ilə başqaları üçün delikt məsuliyyəti yarada bilən şəxsləri nəzərdə tuturlar. D.Fridman bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, agent, müqavilələr bağlanması, əmlaka sərəncam verilməsi yolu ilə prinsipal üçün məcburi hüquqi nəticələr yaradır.

Kontinental hüquq nümayəndəlik münasibətlərində xarici və daxili tərəfləri fərqləndirir. Nümayəndənin və üçüncü şəxsin arasında münasibətlərin xarici tərəfi Avropa dövlətlərinin mülki məcəllələrinin ümumi hissəsində təsbit edilmiş qaydalarla tənzimlənir. AR-də bu məsələ Mülki Məcəllənin 16-cı (Əqdlərdə təmsilçilik) və MPM-in 6-cı (məhkəmədə nümayəndəlik) fəsləri ilə nizamlanır. Fransız Mülki Məcəlləsi səlahiyyətəndirmə məsələsinə xüsusi müqavilə çərçivəsində baxır [20, 434]. Roman-german hüquq sistemində mandat və səlahiyyət – müstəqil hüquq nəticələriylə tanınan iki müstəqil konsepsiyadır, həmçinin bu kateqoriyaların inkişafı hüquq elminə və pozitiv hüquqa əhəmiyyətli təsiri göstərmişdir. Belə müddəalar Almanyanın, İsveçrənin, İsveçin, İtaliyanın, Yunanıstanın, Yaponiyanın və Niderlandların milli qanunvericiliyində təsbit edilmişdir.

Həm Roman-german, həm də Anqlosakson hüququnda ilkin səlahiyyətlərlə təmin edilmədən icra prosesində olan aktın sonrakı təsdiqi mümkündür. Belə razılıq iki nəticəyə malikdir: 1) o təmsil edilən və nümayəndə arasında retrospektiv münasibətlər yaradır və 2) təmsil edilənlə üçüncü şəxslər arasında retrospektiv münasibətlər yaradır. Təmsil edilən şəxs bunun üçün əvvəldən səlahiyyət vermədiyi və artıq davam edən təmsilçilik üçün, yəni nümayəndənin fəaliyyəti üçün razılıq vermək öhdəliyi daşıyır. Nümayəndə təmsil edilənin xeyrinə açıq hərəkət etməlidir. Əgər üçüncü şəxsə belə bir təəssürat yaransa ki, agent öz xeyrinə hərəkət edir, təmsil edilən nümayəndənin hərəkətlərini təsdiqləmək imkanından məhrum olur.

İngiltərənin ümumi hüququnda müstəqil hüquq konsepsiyası kimi nümayəndəlik XIX əsrin başlanğıcına qədər inkişaf etməmişdir. Həmin vaxta qədər nümayəndəlik (agentlik) “qeyri-mütəşəkkil hadisə” kimi qalmaqda davam edirdi, bu institutun hüquqi tənzimləməsini isə işçinin və işəgötürənin münasibətləri, vəkil xidmətləri, əşyanın saxlanması, borcun kompensasiyası və yenidən hesablanması ilə bağlı məsələləri tənzimləyən normalar nizamlayırdı [16, 3]. Nümayəndəlik üzrə kitablar 1811-ci və 1812-ci ilə qədər nəşr edilmirdi. Aqentlik hüququnun bir çox konsepsiyaları (açılmamış agent münasibəti, estoppel doktrinası) XIX əsrə qədər ətraflı şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Nümayəndənin təmsil etdiyi şəxslə münasibətlərindəki səlahiyyəti ilə üçüncü şəxsə münasibətdə xarici hüquqlar arasındakı fərqlər 1925-ci ilə qədər “səmərələşdirilməmişdir”. Bununla belə, artıq XVIII–XIX əsrlərdə səlahiyyətlərin aşılmasıyla bağlı hüquqi mübahisələri həll etmiş ingilis məhkəmələrinin qərarlarına rast gəlinir. İngilis hakimləri üçün heç bir şübhə yox idi ki, agent bu halda təmsil edilənin təlimatlarına uyğun olmayan hərəkətlərin realizəsi yolu ilə aqentlik müqaviləsiylə müəyyən edilmiş vəzifələri pozaraq öz hüquqi imkanları çərçivəsində hərəkət edə bilər. İngilis hüququ kontinental hüquqdakı kimi eyni nəticəyə nail

olmuşdu. Bu gün etibarnamənin verilməsi və nümayəndənin səlahiyyətini müəyyənləşdirən müqavilələr arasında fərq demək olar ki, kontinental Avropa ölkələrinin bütün müasir mülki məcəllələrində təsbit edilmiş normativdir.

Nümayəndəyə səlahiyyətlərin verilməsi adətən mülki məcəllələrin ümumi hissəsində öz əksini tapır. Nümayəndəlik haqqında ümumi hissədəki normaları yüksək hüquqi abstraksiyanın nəticəsi kimi qeyd etmək olar. Belə yanaşmaya görə nümayəndəlik hüquq institutu kimi nəzərdən keçirilir. Roman-german hüquq sistemində əsasən əgər nümayəndəyə etibarnamə verilibsə, onun bu etibarnamə üzrə səlahiyyətləri realizə etməsi zamanı meydana çıxan hüquq münasibətləri ümumi hissənin normaları ilə nizamlanır. Əgər nümayəndənin səlahiyyətləri tapşırıq və ya digər oxşar müqavilə ilə rəsmiləşdirilsə, o zaman, hüquqi nəticələr həm ümumi, həm də xüsusi hissənin normaları ilə nizamlanır.

Belə yanaşma Almaniya üçün daha tipikdir, həmçinin Niderland, İsveçrə, İsveç, İtaliya, Portuqaliya, Yunanıstan, Rusiya, o cümlədən Azərbaycan üçün də xarakterlidir. Bu ölkələrdə nümayəndənin səlahiyyətinin və təmsil olunanla onun arasında müqavilənin dəqiq sərhəddi aparılır. Beləliklə, belə hüquq sistemləri etibarnaməni təmsil edilənlə nümayəndə arasında birtərəfli qaydada səlahiyyətlərin icrası məqsədilə tapşırılan əqd kimi müəyyən edirlər.

Ancaq kontinental sistemdə bütün ölkələr belə yanaşmaya tərəfdar deyil. Daha çox doktrinal xarakterli səbəblərdən Fransada belə bir tendensiya formalaşmışdır ki, səlahiyyət – tərəflər arasında nümayəndəlik razılaşmasının aspektlərindən yalnız biridir. Belə ki, Fransa Mülki Məcəlləsinin 1984-cü maddəsi şəxsin səlahiyyətini mandat müqaviləsinin xarici effekti kimi başqa şəxsi hüquqi cəhətdən təmsil etmək kimi qiymətləndirir [7, 914].

Beləliklə, mülki məhkəmə icraatında nümayəndəlik geniş anlayışdır və hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və yaxud da pozulduğu halda bərpası məqsədilə fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər tərəfindən göstərilən yardım və ya sadəcə təmsilçilikdir.

Nümayəndəlik Böyük Britaniya və ABŞ-ın mülki və mülki prosesual hüququnun ən əhəmiyyətli institutlarından biridir. Çox onilliklər boyunca rəsmiləşərək, Böyük Britaniya və ABŞ-ın məhkəmə təcrübəsiylə tənzim edilərək, hüquqi institut kimi nümayəndəlik bu günə kimi formalaşma prosesindədir, ümumiyyətlə iqtisadi münasibətlərin, ticarətin inkişafı və ən əsası da cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlərin dəyişməsi nümayəndəlik institutunun da inkişaf tempinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İstinadlar:

1. Аболонин Г.О. Гражданское процессуальное право США. М.: Волтерс Клувер, 2010, 422 с.
2. Брежнева Н.А., Тулина Н.М. Проблемы представительства в гражданском судопроизводстве // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы III междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). Казань: Бук, 2015, с. 77-79.
3. Гражданское процессуальное право России: Учебник для вузов /П.В. Алексий, Н.Д. Эриашвили, В.Н.Галузо и др., Под ред.проф. П.В.Алексия, проф. Н.Д.Амаглобели. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005, 432 с.
4. Диордиева О.Н. Гражданское процессуальное право: Учебно-методический комплекс. М.: Изд. Центр ЕАОИ. 2008, 284 с.
5. Исаенкова О.В. Гражданское процессуальное право России: учебник. О.В.Исаенкова, А.А.Демичев под ред. О.В.Исаенковой. М.: Норма, 2009, 448 с.
6. Треушникова М.К. Практикум по гражданскому процессу. М.: Городец, 2007, 320 с.

-
-
7. Beale H., Hartkamp A., Kötz H., Tallon D. Cases, Materials and Text on Contract Law. Oxford and Portland, Oregon: Hart publishing, 2002, 993 p.
 8. Cappelletti Mauro. Civil Procedure in Italy. Springer, 2013, 451 p.
 9. Eilionóir Flynn. Disabled Justice?: Access to Justice and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Routledge, 2016, 192 p.
 10. Kilian Matthias. Representation in Court Proceedings. Comparative Aspects and Empirical Findings. CCBE / PECO / IBA 2015, Kiev: June 5 and 6, 2015, 23 p.
 11. René David, Camille Jauffret-Spinozi, Marie Goré. Les grands systèmes de droit contemporains. Dalloz, 2016, 560 p.
 12. Rigaux F. Le statut de la représentation, étude de droit international comparé. 1963, p. 43.
 13. Roger Crisp. The Oxford Handbook of the History of Ethics. Oxford University Press, Oxford, 2013, 920 p.
 14. Roger LeRoy Miller, Gaylord A. Jentz. Cengage Advantage Books: Business Law Today: The Essentials. Cengage Learning, 2010, 864 p.
 15. Smits J. M. Elgar Encyclopedia of Comparative Law, Second Edition. Edward Elgar Publishing, 2012, 1000 p.
 16. Stoliar. The Law of Agency. London: Sweet & Maxwell, 1961, 341 p.
 17. Verhagen H.E. Agency in Private International Law, the Hague Convention on the Law Applicable to Agency. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers in cooperation with the T.M.C./Asser Instituut, The Hague, 1995, 431 p.
 18. Zimmermann R. The Law of Obligations, Roman Foundation of the Civilian Tradition, Juta & Co., Ltd. Wetton, 2000, 656 p.
 19. Zuckerman Adrian. No Justice Without Lawyers. The Myth of an Inquisitorial Solution. Oxford Legal Studies Research Paper 66/2014, pp. 355-374.
 20. Zweigert K and Kotz H. Introduction to Comparative Law, Third Revised Edition, trans. Oxford T. Weir, Clarendon Press, 1998, 744 p.
 21. Pelichet M. Rapport sur la loi applicable aux contrats d'intermédiaires // Conférence de la Haye de droit international privé. Actes et documents de la Treizième session. V. IV. 1978. p. 15.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Аскеров Гусейн
диссертант
(Бакинский Государственный Университет)

Резюме

В статье исследуются вопросы, связанные с местом и тенденциями развития института представительства в гражданском процессе в различных правовых системах. Институт представительства в гражданском процессе - сложный правовой институт, имеющий свою историческую тенденцию развития и воплощающий в себе нормы материального и процессуального права. Этот правовой институт возник в связи с невозможностью субъекта самостоятельно явиться в суд по объективным причинам. Тенденции развития процессуального представительства позволяют сделать вывод о том, что институт представительства развивался все более быстрыми темпами в связи с растущим спросом на него. Представительство - это системный элемент гражданского процесса. Во многих случаях статус представителя зависит от того, принадлежит ли гражданский процесс к той или иной системе.

В странах англо-саксонской системы доктринальная основа представительства основана на теории идентификации (*doctrine of identity*). В романо-германской системе гражданское процессуальное право определяет критерии правового статуса представителя на основе предоставленных ему полномочий. Исходя из этого, представительство делится на законное и добровольное представительство.

Представительство как правовой институт все еще находится в процессе становления, в целом развитие экономических отношений, торговли и самое главное, изменение отношений между людьми в обществе, существенно влияет на темпы развития института представительства.

Ключевые слова: гражданский процесс, институт представительства, романо-германский, англосаксонская, правовая система, правовая семья, доктрина, законное представительство, законодательство, система, закон, источник, конституция, принцип, суд.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF REPRESENTATION IN CIVIL PROCEDURE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Asgarov Huseyn
degree candidate
(Baku State University)

Abstract

The article examines issues related to the place and trends in the development of the institution of representation in civil proceedings in various legal systems. The institution of representation in civil proceedings is a complex legal institution that has its own historical development trend and embodies the norms of substantive and procedural law. This legal institution arose due to the inability of the subject to appear in court on his own for objective reasons. Trends in the development of procedural representation allow us to conclude that the institution of representation has developed at an ever faster pace in connection with the growing demand for it. Representation is a systemic element of the civil process. In many cases, the status of a representative depends on whether the civil process belongs to one or another system.

In the countries of the Anglo-Saxon system, the doctrinal basis of representation is based on the doctrine of identity. In the Romano-Germanic system, civil procedural law determines the criteria for the legal status of a representative on the basis of the powers granted to him. Based on this, the representation is divided into legal and voluntary representation.

Representation as a legal institution is still in the process of formation, in general, the development of economic relations, trade and, most importantly, the change in relations between people in society, significantly affects the pace of development of the institution of representation.

Key words: civil procedure, institution of representation, Romano-Germanic, Anglo-Saxon, legal system, legal family, doctrine, legal representation, legislation, system, law, source, constitution, principle, court.

ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Чыраглы Мамед Анар оглы

Докторант кафедры Международного публичного права Юридического факультета Бакинского Государственного Университета

chiraglimammad@gmail.com

Резюме

В статье рассмотрены вопросы правового регулирования деятельности транснациональных корпораций на международно-правовом и внутригосударственном уровне с точки зрения обеспечения прав человека. Автор исследовал практику такого регулирования в рамках ООН, а в качестве примера национального законодательства было изучено законодательство США, направленное на регламентирование экономической деятельности в контексте прав человека. США является страной базирования большого количества ТНК и представляется удачным примером регулирования их деятельности, учитывая экстерриториальный характер многих законодательных актов. Были изучены акты национального права США, в частности трудовое право и другие области. Автор изучил влияние деятельности транснациональных корпораций на права человека в том или ином государстве. В статье изучена международная инвестиционная деятельность транснациональных корпораций, в рамках которой затрагиваются права человека в различных областях трудовой деятельности. Автором были изучены международно-правовые нормы, направленные на защиту прав человека в рамках международной экономической и инвестиционной деятельности, а также механизмы контроля, призванные для обеспечения соблюдения императивных и рекомендационных норм в рамках национального законодательства.

Ключевые слова: право, международное право, транснациональные корпорации, права человека, законодательство США, трудовое право, ООН, двусторонние инвестиционные договоры, международное право по защите и поощрению прав человека.

ТНК играют важную роль в нашей жизни: выпускают большое количество ежедневно потребляемой продукции, участвуют в финансовых операциях, в сфере культуры и в других областях. Способность транснациональных корпораций избегать государственного правового регулирования за счет ведения хозяйственной деятельности в иностранных государствах остается причиной озабоченности мирового сообщества ввиду отсутствия единого подхода в данном вопросе.

ООН определяет ТНК как компании, которые обладают активами в двух или более государствах. В частности, после II Мировой Войны большое количество крупных компаний воспользовались усовершенствованием и появлением новых транспортных

технологий для того, чтобы вывести свою продукцию на иностранные рынки. Согласно данным Конференции ООН по Торговле и Развитию (ЮНКТАД) около 40 000 ТНК и их зарубежных филиалов контролируют две трети мировой торговли товарами и услугами. В то же время, большинство мировой торговли инвестиции в руках нескольких сотен крупнейших корпораций, экономика которых превосходит даже экономики некоторых стран мира. Например, в 1995 году сумма продаж General Motors превзошла показатели валового национального продукта 169 государств, в том числе Саудовской Аравии, Южной Африки, Малайзии и Норвегии.

Транснациональные корпорации успешно пользуются своим положением для избегания ответственности за различного рода нарушения, в том числе нанесение вреда окружающей среде, нарушение прав человека, трудового законодательства и других. Безусловно, экономическая мощь транснациональных корпораций сама по себе колоссальна, но очень часто эта мощь усиливается еще больше, когда ТНК начинают использовать правительства своего государства-происхождения в качестве рычагов воздействия. В качестве примера можно привести случай, когда фармацевтическая компания США оказывала давление на правительство страны для того, чтобы принуждать другие государства пересмотреть правила выдачи соответствующих лицензий в этой сфере даже несмотря на то, что этот вопрос решается в рамках ВТО. Многие развивающиеся государства ничего не могут противопоставить такому роду давления, так как они нуждаются в помощи со стороны развитых стран и вынуждены поддаваться на такое воздействие под угрозой сокращения материальной помощи. Более того, ТНК могут воздействовать на свои правительства при заключении договоров, которые могут предоставлять льготные условия экономической деятельности иным субъектам хозяйственной деятельности. Временами такое воздействие может носить даже коррупционный характер.

Транснациональные корпорации в своей деятельности на территории развивающегося государства пользуются отсутствием должного административно-правового регулирования, посредством чего очень часто нарушают обязательства по заключенным договорам, извлекая максимально возможную прибыль. Такие действия обычно невозможны в развивающихся странах. Безусловно, подобные действия иногда допускаются и при ведении деятельности в развитых странах. Например, некоторые нефтяные компании занимались хищением при экономической деятельности в штате Аляска, однако после соответствующих расследований они были вынуждены выплатить масштабные компенсации.

Кроме того, транснациональные корпорации могут пользоваться слабостью административно-правового регулирования государства, принимающего инвестиции с тем, чтобы привлекать государства к ответственности за некоторые ограничения, допущенные государством при наличии в ДИД положений о «справедливом и равном отношении», даже если ТНК заранее знали о возможности таких ограничений в этом государстве. Такие действия очень часто влекут к тому, что ТНК добиваются выплат больших компенсаций от этих государств, что, безусловно, никоим образом не является положительным воздействием на экономическое развитие государства.

Права человека – одна из главных сфер, которая часто затрагивается в процессе деятельности транснациональных корпораций. В этой связи широкая роль в правовом

регулировании деятельности транснациональных корпораций отводится соотношению бизнеса и прав человека. Это хорошо прослеживается, прежде всего, по международно-правовым актам, принятым в этой сфере. В частности, в 2011 году Совет по правам человека принял решение на 17-й Сессии создать Рабочую группу по вопросу о правах человека и транснациональных корпорациях и других предприятиях [7]. В рамках работы этой группы были приняты Руководящие Принципы предпринимательской деятельности в аспекте прав человека. Документ сам по себе носит рекомендательный характер, однако страны-участники в основном предпринимают необходимые внутригосударственные меры по имплементации данных Принципов. США не являются исключением в этом отношении и стали одной из передовых стран, которая навязывает своим транснациональным корпорациям обязательное руководство этим документом в процессе своей деятельности по извлечению экономической прибыли в любой точке мира.

В период с 22 апреля по 1 мая 2013 года Рабочая группа посетила США. В ходе этого визита было уделено внимание осуществлению федеральным правительством соответствующих мер по обеспечению выполнения Руководящих принципов. Доклад данной Рабочей группы по итогам визита в США был представлен в Совет по правам человека на 26-й сессии [8].

Совет по международной предпринимательской деятельности США выразил свою поддержку Рабочей группе ООН в создании Руководящих принципов. Некоторые транснациональные корпорации США признали значимость скорейшей имплементации Руководящих Принципов. Тем не менее, часть ТНК США по-прежнему сохраняют молчаливую позицию по отношению к применению этих Принципов. Такая позиция может быть объяснена тем, что Руководящие Принципы были приняты относительно недавно - в 2011 году, однако все же, подобный нигилизм по отношению к международному документу, цель которого защита прав человека (прежде всего в том, что касается трудового законодательства) не приемлем.

Гражданское сообщество в США довольно активно, о чем свидетельствует большое количество неправительственных организаций, торговых объединений и профессиональных ассоциаций, к примеру, Американская ассоциация адвокатов, которая ведет активную деятельность в сфере защиты прав человека по отношению к предпринимательским организациям, в том числе и к тем, которые ведут свою хозяйственную деятельность за границей, т. е. - ТНК. Многие подобные организации тесно сотрудничают с Рабочей Группой, предоставляя ей необходимую информацию о транснациональных корпорациях США и иных хозяйствующих субъектах.

Многие заинтересованные лица и организации, в том числе правительство США, озабочены должным правовым регулированием деятельности ТНК, однако, зачастую, их позиции относительно соотношения предпринимательской деятельности и прав человека расходятся. Вопрос наиболее подходящего внутреннего и универсального правового регулирования деятельности транснациональных корпораций остается открытым к обсуждению и является предметом дискуссий как в государственных органах, так и в правовой доктрине.

В апреле 2013 года правительство США опубликовало документ под названием «Отношение Правительства к предпринимательской деятельности и правам человека» [9]. Этот документ свидетельствует о приверженности США к применению вышеупомянутых Руководящих Принципов, которые стали важным универсальным документом в регулировании деятельности транснациональных корпораций.

В документе говорится о том, что правительство США намерено регулировать правовые аспекты деятельности хозяйствующих субъектов страны, которые ведут свою деятельность за рубежом, а также выразило поддержку в продвижении таких целей как неукоснительное соблюдение трудового законодательства и прав человека. Кроме того, правительство заявило о готовности поддерживать любые проекты ТНК, касательно должного правового регулирования их деятельности. Подобный подход правительства по призыванию ТНК к соблюдению внутреннего законодательства и международного права в своей хозяйственной деятельности может послужить примером для других государств национальности транснациональных корпораций.

Тем не менее, стоит отметить, что рамки регулирования вышеприведенного документа довольно ограничены. Необходимо, чтобы правительство еще раз пересмотрело политическую и правовую систему регулирования деятельности ТНК, например, в сфере трудового права и в доступе к средствам правовой защиты с тем, чтобы полноценно применять нормы международного права, а также Руководящие Принципы.

Согласно Руководящим принципам, государство должно обеспечить все государственные органы и агентства о необходимости соблюдения прав человека в предпринимательской деятельности хозяйствующих субъектов.

Различные федеральные органы и агентства иницируют должное обеспечение информацией всех хозяйствующих субъектов о международно-правовых нормах ведения деятельности.

Правительство США осуществляет меры по координации деятельности федеральных институтов и органов штатов с тем, чтобы облегчить правовое регулирование деятельности транснациональных корпораций, базирующихся в США.

Законодательство США, в соответствии с Руководящими принципами, старается обеспечить необходимое поступление информации от транснациональных корпораций, в частности тех, деятельность которых может нести угрозу правам человека [10].

Правительство США осуществило необходимые меры правового регулирования, обязывая ТНК предоставлять информацию об их возможном воздействии на права человека. Например, некоторые компании нефтяного и газового сектора, осуществляющие свою деятельность в Мьянме, должны предоставлять отчетность о суммах и способах выплат, осуществленных иностранным государствам в рамках своей деятельности по добыче и обработке природных ресурсов. Это было закреплено в Руководящих Принципах, а также в Законе о защите Потребителей США. Правительство также выразило свою поддержку в имплементации стандартов по обеспечению промышленной транспарентности, закрепленной в качестве отдельного документа.

Подобная политика правительства свидетельствует о твердом намерении контроля над деятельностью транснациональных корпораций США, которые ведут свою деятельность далеко за пределами страны. Тем не менее, необходимо разработать ме-

ханизмы давления на те корпорации, которые избегают предоставления подобных отчетов, что может послужить нарушением трудового, налогового законодательства, а также прав человека. Следует обеспечить предоставление подробной информации о положении прав человека, которые могут быть подвержены угрозе в результате деятельности транснациональной корпорации.

Руководящие принципы предоставляют государствам возможность осуществления необходимых мер по соблюдению прав человека в деятельности ТНК. Например, руководствуясь положениями Закона о защите прав потребителей США, правительство проявляет интерес к деятельности транснациональных корпораций по добыче и обработке минеральных ресурсов в Демократической Республике в Конго. В данном контексте на ТНК возложены обязанности по предоставлению информации о том, что компания предотвращает поступление средств, вырученных от деятельности в данном государстве, в бюджет вооруженных формирований, вовлеченных в преступную деятельность на территории Демократической Республики Конго. Подобный подход способен оказать необходимое влияние на то, чтобы вышеупомянутые вооруженные формирования не финансировались со стороны транснациональных корпораций США, что может предотвратить некоторые неправомерные действия, нарушающие правопорядок и права человека. Также, стоит отметить, что некоторые транснациональные корпорации США стали участниками программы «Conflict-Free Smelter», которая позволяет определять принадлежность добытых минеральных ресурсов в хозяйственной деятельности к конфликтным зонам.

Правительство США является стороной «Добровольных принципов по безопасности и правам человека» [11] и предпринимает необходимые меры по должной имплементации этих принципов по отношению к собственным транснациональным корпорациям.

Правительство США оказывает необходимую финансовую поддержку своим транснациональным корпорациям. Политика ТНК США по отношению к окружающей среде и общественности в стране основной деятельности осуществляется на основании принципов, выработанных Международной Финансовой Корпорацией (МФК). Например, многие транснациональные корпорации основали офисы по приему жалоб в том, что касается их влияния на социальную и окружающую среду. Кроме того, были разработаны необходимые механизмы по обеспечению приема жалоб по трудовым вопросам со стороны работников корпорации.

Правительство США предпринимает необходимые шаги по распространению подобных механизмов на все хозяйствующие субъекты страны - как местные юридические лица, так и ТНК.

Конгресс США играет важную роль в обеспечении правового регулирования деятельности транснациональных корпораций. В частности, в 1977 г. Был принят Закон о противодействии коррупции [12], а также был принят Закон Додда-Франка [13]. Конгресс и Сенат могут играть важную роль в обеспечении правового регулирования в дальнейшем, а также в должной имплементации международно-правовых актов касательно деятельности ТНК. Законодательный орган страны играет решающую роль в

доведении необходимой информации о положении международного права в регулировании деятельности ТНК, а также прогрессивное развитие внутреннего законодательства в этой сфере.

В том, что касается трудового законодательства, стоит, прежде всего, отметить, что США до сих пор не ратифицировали основополагающие конвенции МОТ, однако, тем не менее, являются членом организации и имеет обязательства по соблюдению, продвижению и осуществлению принципов трудового права, в частности, запрета на принудительный и детский труд и недопустимости дискриминации в работе. Правительство США осуществляет необходимые правовые меры на федеральном уровне, а также в законодательстве отдельных штатов и регулярно предоставляет соответствующие отчеты о состоянии национального законодательства в этой сфере в Международную Организацию Труда.

Во время визита Рабочей Группы ООН в США были предоставлены сведения о временном размещении рабочих, осуществляющих права на забастовку, о предоставлении доступа профсоюзных организаций к рабочим местам для необходимых расследований, об обеспечении необходимых средств правовой защиты для работников-мигрантов, а также о предоставлении других коллективных прав работникам и высокопоставленным лицам транснациональных корпораций. Кроме того, была представлена информация о наличии лиц, являющихся мигрантами без должного оформления документов для работы, что является нарушением трудового законодательства США, а также основополагающих принципов МОТ. В США разрабатываются необходимые механизмы правового воздействия на подобное отношение со стороны транснациональных корпораций, которые часто ищут дешевую рабочую силу при осуществлении своей деятельности.

США посредством соответствующих законодательных актов борется против незаконного перемещения лиц как в пределах страны, так и за ее пределами со стороны транснациональных корпораций. В частности, в сентябре 2012 года был издан Указ президента США 13627 об усилении правовой защиты лиц, работающих по трудовому договору против нежелательного перемещения, который обязывает транснациональные корпорации включать в трудовые договоры специальные положения, регулирующие этот вопрос. Законодательство предусматривает также механизмы по контролю практического исполнения подобных положений договоров. Также этот вопрос регулируется соответствующим федеральным законом страны [14].

США ратифицировали Конвенцию МОТ № 182 1999 года «О запрещении и немедленных мерах по искоренению наихудших форм детского труда» [15]. Кроме того, в США существует ряд федеральных законов [16] и законов штатов по противодействию использованию детского труда.

Наиболее распространенный способ восстановления нарушенных прав в результате деятельности в США — это использование соответствующих средств правовой защиты, вытекающих из гражданского законодательства, в частности, права собственности и деликтного права, а также специфических законодательных актов отдельных штатов. В США нет единого уполномоченного по правам человека, однако в составе различных государственных агентств, таких как Служба внутренних доходов, Департамент внутренней безопасности, Департамент образования, Агентство по защите

окружающей среды, Управление по контролю за продуктами и лекарствами, присутствуют омбудсмены, специализирующиеся в различных отраслях, и служащих в качестве связующего звена между гражданами и транснациональными корпорациями в случае неправомерных действий.

В 2010 году США заявили о своей поддержке Декларации ООН о правах коренных народов [17]. В 2012 году США посетил Специальный докладчик и члены Комитета по ликвидации расовой дискриминации, которые дали свои рекомендации по поводу мер, направленных на защиту коренного населения от возможных негативных последствий деятельности транснациональных корпораций. В США существуют Национальный конгресс американских индейцев, Международный договорный Совет индейцев, Комиссия народов Наваха по защите прав человека, которые занимаются вопросами коренного населения в стране. Правительство США в обязательной форме советуется с данными организациями при принятии законодательных актов касательно коренных народов в США.

Одним из главных катализаторов предпринимательской и инвестиционной деятельности является финансовый сектор. Именно финансовый сектор играет решающую роль в вопросе соотношения прав человека и предпринимательской деятельности. Принятые Руководящие Принципы призывают транснациональные корпорации руководствоваться правовыми механизмами финансовых институтов в процессе своей деятельности. Хозяйствующие субъекты обязываются непременно принимать во внимание те сферы влияния, которые касаются правовых вопросов как в результате прямого, так и косвенного влияния их деятельности. Безусловно, в этом процессе заинтересованы также такие финансовые институты, как банки. Например, в ходе визита Рабочей Группы в США были проведены встречи с представителями местных банков, которые выразили свою озабоченность тем, что в некоторых случаях деятельность крупных транснациональных корпораций в различных странах может вызывать различного рода социальные проблемы, отрицательно влияющие на экономическую ситуацию. На такие результаты хозяйствующей деятельности стоит распространить правовой механизм, который будет состоять как из внутреннего правового регулирования, так и международного с тем, чтобы избежать противоправных действий и нарушения прав человека. Тем не менее, представители банков выражают свое сожаление о том, что их возможности соответствующего влияния для избегания негативных последствий довольно ограничены и зачастую зависит от финансового положения других государств. Рабочая группа так же получила возможность встретиться с представителями инвесторов и гражданских сообществ. В частности, американские инвесторы выражают свою приверженность выполнению положений Руководящих принципов, а также внутреннего законодательства США и страны, где ведут свою экономическую деятельность. Именно такое поведение транснациональных корпораций является единственной благоприятной возможностью для облегчения правового регулирования их деятельности. Однако возможны случаи коллизии норм (столкновение права страны национальности компании и права страны пребывания), но эти вопросы регулируются международным частным правом.

Инвесторы сообщили представителям Рабочей группы, что зачастую транснациональные корпорации не ставят в приоритет вопросы соблюдения прав человека в

ходе своей деятельности (т. к. главная цель их создания - извлечение прибыли), и, что они уже сталкивались с подобным в собственной практике в ходе осуществления инвестиций в различные транснациональные корпорации.

Влияние финансового кризиса на права человека были активно изучены правозащитными организациями [18].

Информационные и коммуникационные технологии США играют важную роль в деятельности транснациональных корпораций. Эта сфера является основным видом деятельности некоторых крупных компаний, которые ведут активную деятельность за рубежом. Этот сектор также регулируется как внутренним законодательством США, так и международно-правовыми документами. В частности, в том, что касается прав человека, стоит вопрос соблюдения права на неприкосновенность личной жизни, права собственности, свободы слова, свободы печати, права на информацию и так далее. Кроме того, сюда вовлечены также вопросы национальной и международной безопасности, а также борьбы с терроризмом (и соответствующие акты внутреннего законодательства, принятые в этой сфере).

США демонстрируют высокую озабоченность в обеспечении правового регулирования деятельности транснациональных корпораций страны. В США уделяется особое внимание выполнению норм международного права в этой сфере, а также усовершенствованию внутреннего законодательства во всех сферах, которые могут быть затронуты деятельностью ТНК. Приоритетное направление деятельности страны в этом вопросе - обеспечение поступления соответствующей информации от хозяйствующих субъектов страны, транспарентность данной информации, выявление возможных пробелов в законодательстве и последующее усовершенствование правового регулирования. Тем не менее, США предстоит преодолеть те сложности, которые связаны, прежде всего, с вопросами трудового законодательства. Именно эта сфера больше всего подвержена противоправным нарушениям со стороны транснациональных корпораций.

США стоит уделить внимание принятию соответствующих внутренних законодательных актов для имплементации Руководящих Принципов, которые затрагивают вопросы защиты прав человека в деятельности транснациональных корпораций. Необходимо обеспечить такое поступление информации, которое содержало бы положения касательно полного отчета о соблюдении внутреннего законодательства США, внутреннего законодательства страны, где ведется экономическая деятельность, а также международно-правовых актов, которые также являются составной частью законодательства США. Следует предпринять меры по применению санкций к корпорациям, которые не соблюдают в полной мере свои обязанности по предоставлению информации в государственные органы США. В области защиты прав человека от негативных последствий деятельности ТНК следует согласовывать правовое регулирование с правозащитными организациями и принимать во внимание их доклады. Правительство должно обеспечить работников транснациональных корпораций, без исключения всех видов деятельности, чтобы они могли защищать свои права в соответствии с Декларацией МОТ об основополагающих принципах и праве на работу [19].

Правительству США стоит поддерживать инициативы МОТ и других специализированных учреждений ООН по улучшенной защите международных трудовых прав и создание кодексов поведения для хозяйствующих субъектов. Действенные международные стандарты будут зависеть, прежде всего, от строгих внутригосударственных мер по регулированию деятельности юридических лиц, как местных, так и внутренних.

При правовом регулировании деятельности ТНК следует принимать во внимание общественное, правительственное и международное регулирование.

США должны быть более решительными во включении положений по защите прав трудящихся, прав человека от недолжной предпринимательской деятельности и прочие подобные положения в международные торговые соглашения. В особенности, такие инициативы должны быть проявлены в рамках ВТО и ООН. На региональном и двустороннем уровне США должны добиваться включения социальных хартий в будущие торговые соглашения.

Однако при этом следует уделять особое внимание и усилению внутригосударственному регулированию. Международные стандарты не будут действительно эффективными, если они не будут основываться на соответствующих внутригосударственных актах.

Бойкоты, общественный резонанс и нанесение этикеток на продукцию тех или иных корпораций являются разными формами общественного влияния на их деятельность. Поддержка потребителей, бойкот или угроза бойкотом были применены против таких компаний как Гэп, Старбакс, Леви-Штраусс позволили заставить эти компании принимать во внимание гражданские и социальные права в процессе своей деятельности. Такие организации как Всемирный обмен и Государственная трудовая комиссия играют важную роль в соблюдении ТНК созданных кодексов поведения. В результате нескольких таких кампаний, например против корпорации Gap в 1995 году, ТНК были вынуждены пускать независимые мониторинговые группы на производственные заводы, функционирующие за рубежом.

Нанесение этикеток (например, специальный символ дельфина, который наносился на рыбные консервы) является другим видом воздействия на корпоративное поведение. Нанесение этикеток, свидетельствующих о безопасности пищевой продукции, были приняты в качестве одного из международных стандартов в рамках ГАТТ.

Таким образом, регулирование операций ТНК требует сочетание местных, внутригосударственных и международных мер. Мировые корпорации все больше и больше начинают контролировать глобальную экономику, не позволяя внутреннему законодательству оказывать должное влияние на их хозяйственную деятельность, в том числе и в том, что касается нарушений прав человека, допускаемых в процессе стремления к извлечению максимальной прибыли.

Список литературы:

1. Богуславский, М. М. Международное частное право: учеб. для вузов по специальности «Юриспруденция». 5-е изд. М.: Юристъ, 2004.
2. Верещетин Н. С. «Общее правовое поле современного мира» / Верещетин Н. С. // Советский журнал международного права, 3-4 - 1991 г.
3. Вельяминов, Г. М. Международное экономическое право и процесс: акад. курс: учебник. М.: Волтерс Клувер, 2004.
4. Градобитова, Л. Д. Транснациональные корпорации в международных экономических отношениях: учеб. пособие / Л. Д. Градобитова, Т. М. Исаченко. М.: Анкил, 2002.
5. Международное право: учебник/отв. ред. А. Н. Вылегжанин. – М.: Высшее Образование, Юрайт- Издат, 2009.
6. Международное право по защите и поощрению иностранных инвестиций/Д.К. Лабин. – М.: Волтерс Клувер, 2008.
7. Резолюция ГА ООН A/HRC/17/4 от 16.06.2011 г., принятая Советом по правам человека.
8. Резолюция ГА ООН A/HRC/26/25/Add.4 от 06.05.2014.
9. «U. S Government Approach on Business and Human Rights», 2013, URL: www.humanrights.gov/2013/05/01/u-s-government-approach-on-business-and-human-rights/.
10. A/HRC/17/31, приложение, руководящий принцип 3 и комментарий к нему.
11. Voluntary Principles on Security and Human Rights, 2000.
12. US Corrupt Practices Act of 1977.
13. Dodd–Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act of 2011.
14. VICTIMS OF TRAFFICKING AND VIOLENCE PROTECTION ACT OF 2000
15. ILO Convention No. 182 (1999) concerning the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labor.
16. Fair Labor Standards Act, the Occupational Safety and Health Act, the Victims of Trafficking and Violence Protection Act, executive order 13126 on the Prohibition of Acquisition of Products Produced by Forced or Indentured Child Labor, the 2008 Farm Bill
17. Резолюция ГА ООН 61/295 от 13.09.2007 г.
18. Резолюция A/HRC/13/38.
19. Декларация МОТ об основополагающих принципах и правах в сфере труда и механизм ее реализации, принята Генеральной Конференцией Международной Организации Труда на ее 86-й сессии, Женева, 18.06.1998.

ISSUES OF INTERNATIONAL LEGAL AND NATIONAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS FROM THE POINT OF VIEW OF OBSERVANCE OF HUMAN RIGHTS

Chiragli Mammad Anar oglu

Doctoral student of the Department of International Law
of the Faculty of Law of Baku State University

chiraglimammad@gmail.com

Abstract

The article deals with the issues of legal regulation of the activities of transnational corporations at the international legal and domestic level from the point of view of ensuring human rights. The author investigated the practice of such regulation within the UN, and as an example of national legislation, the US legislation aimed at regulating economic activity in the context of human rights was studied. The United States is a home country for a large number of TNCs and seems to be a good example of regulating their activities, given the extraterritorial nature of many legislative acts. Acts of US national law were studied, in particular labor law and other areas. The author has studied the impact of the activities of transnational corporations on human rights in a particular state. The article examines the international investment activities of transnational corporations, within the framework of which human rights in various areas of work are affected. The author studied international legal norms aimed at protecting human rights in the framework of international economic and investment activities, as well as control mechanisms designed to ensure compliance with peremptory and recommendatory norms within the framework of national legislation.

Keywords: law, international law, transnational corporations, human rights, US law, labor law, UN, bilateral investment treaties, international law to protect and promote human rights.

TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ MİLLİ TƏNZİMLƏMƏ MƏSƏLƏLƏRİ İNSAN HÜQUQLARINA RİAYƏT OLUNMASI BAXIMINDAN

Çıraqlı Məmməd Anar oğlu

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi beynəlxalq hüquq kafedrasının
doktorantı

chiraqlimammad@gmail.com

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq hüquq və daxili səviyyədə transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin insan hüquqlarının təmin edilməsi baxımından hüquqi tənzimlənməsi məsələləri araşdırılır. Müəllif tərəfindən BMT-də bu cür tənzimləmə tətbiqini araşdırıldı və milli qanunvericilik nümunəsi olaraq, insan hüquqları kontekstində iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə yönəlmiş ABŞ qanunvericiliyi öyrənilədi. Birləşmiş Ştatlar çox sayda TMSŞ-nin milli dövlətidir və bir çox qanunvericilik aktının eksterritorial xarakter daşdığına nəzərə alaraq fəaliyyətlərini tənzimləmək üçün yaxşı bir nümunə kimi görünür. ABŞ milli qanununun aktları, xüsusilə əmək hüququ və digər sahələr öyrənilədi. Müəllif transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin müxtəlif dövlətlərdə insan haqlarına təsirini araşdırmışdır. Məqalədə, müxtəlif iş sahələrində insan haqlarının təsir etdiyi transmilli şirkətlərin beynəlxalq investisiya fəaliyyətləri araşdırılır. Müəllif beynəlxalq iqtisadi və investisiya fəaliyyətləri çərçivəsində insan hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq hüquq normalarını, habelə milli qanunvericilik çərçivəsində qanunverici və tövsiyəedici normalara uyğunluğu təmin etmək üçün hazırlanmış nəzarət mexanizmlərini araşdırmışdır.

Açar sözlər: hüquq, beynəlxalq hüquq, transmilli şirkətlər, insan hüquqları, ABŞ hüququ, əmək hüququ, BMT, ikitərəfli investisiya müqavilələri, insan hüquqlarını qorumaq və təşviq etmək üzrə beynəlxalq hüquq.

Əsgərov Natiq Fərhad oğlu
BDU-nun “Beynəlxalq Xüsusi Hüquq və Avropa Hüququ” kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü
E-mail: natigasqerov@yahoo.com

XƏZƏRİN HÜQUQİ STATUSUNUN KONVENSIYONAL TƏSBİTİ

Xəzərin statusu uzun illər mübahisəli məsələ olmaqla bir çox elmi araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Aparılan araşdırmalar əsasən problemin yaranma tarixi və inkişafı, Xəzəryanı dövlətlərin və digər dövlətlərin maraqları və mövqeləri, geosiyasi və iqtisadi təsirlər, bu problemin həllinə dair təkliflər və s. formada olmuşdur. Məlum olduğu kimi, 12 avqust 2018-ci ildə “*Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında*” Konvensiya qəbul edilərək, bir çox məsələyə, o cümlədən, hüquqi status məsələsinə qiymət verilmişdir. Məqalədə Xəzərin hüquqi statusu bu Konvensiya çərçivəsində dəyərləndirilməyə çalışılmışdır (hüquqi rejimi isə başqa bir məqaləmizin mövzusu təşkil edir). Bununla yanaşı, mövzunun daha aydın başa düşülməsi üçün məsələnin (status probleminin) mahiyyətinə də toxunulmuşdur. Çünki bu problemin uzun illər həll edilə bilməməsinin və müəyyən qədər bu gün də davam etməsinin kökündə məhz Xəzəryanı dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarından daha çox milli maraqlara söykənən bir-birindən fərqli və ziddiyyətli mövqeləri durmuşdur.

Açar sözlər: Xəzər, dəniz, sərhəd gölü, orta xətt, Xəzər Konvensiyası, xüsusi hüquqi status.

Başqa dənizlərlə və dünya okeanı ilə çay-kanal (“*Volqa-Don*” və “*Volqa-Baltik*” kanal şəbəkəsi) xaricində birbaşa təbii birləşməsi olmadığına və duzluluq dərəcəsinin dənizlərə nisbətə az olmasına görə dünyanın ən böyük “*duzlu gölü*” kimi xarakterizə olunan, bununla belə böyüklüyünə, duzluluğuna və okean tipli dəniz dibinin olmasına görə də tarixən “*dəniz*” adlandırılan Xəzər¹⁵ SSRİ zamanında mübahisə predmeti olmayıb, “*Sovet-İran dənizi*” (daha əvvəllər isə “*Rus-İran dənizi*”) olaraq qəbul edilirdi. SSRİ-nin dağılmasından sonra Xəzərin sahilində yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə o dövrə qədər Xəzərlə bağlı problem kimi diqqət çəkməyən bir çox məsələ sahilyanı dövlətlər arasında problemə çevrilmişdir. Xəzərin hüquqi statusu məsələsi də, xüsusən 1994-cü ildə imzalanan “*Əsrin Müqaviləsi*” kimi tarixə keçən “*Hasilatın pay bölgüsü haqqında*” Sazişin bağlanmasından sonra beynəlxalq problem halına gəlmiş və uzun müddət həll edilə bilməmişdir.

Uzun illər ərzində Xəzərə dair müxtəlif müqavilələr imzalanmışdır. Bunların bir hissəsini Çar Rusiyası/Sovet İttifaqı ilə İran arasında bağlanmış və Xəzər ilə də bağlı bəzi münasibətləri tənzimləyən müddəaları özündə ehtiva edən ümumi müqavilələr, digər hissəsini isə SSRİ-nin dağılmasından sonra Xəzərin sahilində yaranan müstəqil dövlətlər arasında bağlanmış və birbaşa Xəzərə dair müqavilələr təşkil edir.

Xəzərlə bağlı ilkin müddəalar Çar Rusiyası ilə İran arasında imzalanmış “*Peterburq*” (1723), “*Rəşt*” (1731), “*Gülüstan*” (1813), “*Türkmənçay*” (1828) müqavilələrində əks olunmuşdur. Həmin müqavilələrdə Rusiyanın və İranın Xəzərdə dəniz üzgüçülüüyü fəaliyyəti ilə bağlı bəzi münasibətləri tənzimləyən normalar təsbit edilmişdir. Lakin bunların heç birində Xəzərin hüquqi statusu məsələsinə münasibət bildirilməmişdir. Daha sonra imzalanmış

¹⁵ Xəzər, Volqa və Don çaylarının qollarına əlavə olunan kanallar vasitəsi ilə Qara dəniz və Baltik dənizinə birləşir. Keçmiş zamanlarda okeana birbaşa çıxışı olduğu söylənen Xəzər dənizinin duzluluq dərəcəsi göllərə nisbətə çox olsa da, okeandakı normal duzluluq dərəcəsinin sadəcə üçdə biri qədərdir (ortalama duzluluq dərəcəsi %0.13-dür). *Xəzərin, fiziki-coğrafi və ekoloji vəziyyəti barədə ətraflı məlumat üçün bax: https://az.wikipedia.org/wiki/Xəzər_dənizi*

müqavilələrdə, məsələn, Rusiya və İran arasında imzalanmış 1921-ci il tarixli *"Dostluq və əməkdaşlıq haqqında"*, SSRİ və İran arasında imzalanmış 1935-ci il tarixli *"Ticarət, gəmiçilik və məskunlaşma haqqında"*, 1940-cı il tarixli *"Ticarət və dənizçilik haqqında"* və bir sıra digər müqavilələrdə əsasən hər iki ölkənin sahildən 10 dəniz mili məsafədə müstəsna balıqçılıq hüququnun olduğu, qalan ərazilərdə isə qarşılıqlı razılaşma əsasında gəmiçilik və başqa iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola biləcəyi, üçüncü bir dövlətin daşıma fəaliyyəti də daxil olmaqla heç bir hüquqa sahib olmadığı əks olunurdu. Təxminən eyni məzmunlu bu müqavilələrlə də hüquqi statusu müəyyən edilməyə belə Xəzər Rusiya/SSRİ ilə İran arasında faktiki olaraq iki hissəyə bölünmüş, İrana məxsus 10 millik sərhəd xəttinin xaricindəki ərazi faktiki olaraq Rusiyanın/SSRİ-nin istifadəsində qalmışdır. Sonradan iki ölkə arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi zamanı Xəzərin Astara (Azərbaycan) və Həsənqulu (Türkmənistan) limanları sərhəd olaraq müəyyən edilmiş və faktiki olaraq bu limanlar arasında olan hissə İranın, qalan hissə isə SSRİ-nin ərazisi hesab olunmuşdur (SSRİ-nin Xəzərdəki payı təxminən 86%, İranınkı 14% təşkil edirdi). SSRİ isə Xəzərin ona aid olan hissəsini 1970-ci illərdə (SSRİ-nin Neft Sənayesi Nazirliyi tərəfindən) milli təsərrüfat işləri aparmaq və digər məqsədlərlə dörd xəzəryanı sovet respublikası arasında faktiki olaraq milli sektorlara bölmüşdür. Bu bölgü zamanı Xəzərin coğrafi vəziyyəti də nəzərə alınaraq, beynəlxalq hüquqi təcrübədə qəbul edilən *"orta xətt"* prinsipi əsas götürülmüşdür və demək olar ki, bu günə qədər də faktiki olaraq bu bölgüdə istifadə edilir.

SSRİ-nin dağılması ilə Xəzərin sahilində müstəqil dövlətlərin yaranmasından sonra Xəzərin statusu məsələsi beynəlxalq problem kimi ortaya çıxmış və bununla bağlı Xəzəryanı dövlətlər arasında ciddi müzakirələr başlanmışdır. Lakin hər bir dövlətin hüquq normalarından daha çox milli maraqlara söykənən fərqli yanaşması status məsələsinin uzun müddət həll edilə bilməsinə mane olmuşdur. Xəzərin statusunun müəyyən edilməsindəki çətinliklər sırf hüquqi məsələlərlə deyil, daha çox geosiyasi, iqtisadi, hərbi, energetika məsələləri ilə bağlı idi. Bu isə bəzən ölkələr arasında münasibətin gərginləşməsinə də səbəb olmuşdu. Sahilyanı dövlətlər arasında uzun illər ərzində aparılan danışıqlar, bağlanmış müxtəlif müqavilələr, sazişlər¹⁶ Xəzərin statusunu müəyyən etməyə də, bu məsələnin həllində mühüm rol oynamış və nəticədə hüquqi status haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsinə gətirib çıxartmışdır.

2018-ci il avqustun 12-də Qazaxıstan Respublikasının Aktau şəhərində keçirilən Xəzəryanı dövlətlərin dövlət başçılarının V Zirvə toplantısında imzalanmış *"Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında"* Konvensiya (bundan sonra *"Xəzər Konvensiyası"*) ilk dəfə Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən edərək, sahilanı dövlətlərin Xəzərə münasibətdə hüquq və öhdəliklərini təsbit etmişdir. Sammitdə Xəzər Konvensiyası ilə birlikdə ümumilikdə səkkiz sənəd – *"Beşinci Xəzər sammitinin Kommünikesi"*, *"Xəzəryanı dövlətlərin hökumətləri arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında"* Saziş, *"Xəzəryanı dövlətlərin hökumətləri arasında nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq haqqında"* Saziş, *"Xəzər dənizində insidentlərin qarşısının alınması haqqında"* Saziş və *"2010-cu il 18 noyabr tarixli Xəzər dənizində təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq haqqında"* Sazişə dair üç Protokol (*"Xəzər dənizində mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında"* Protokol, *"Xəzər*

¹⁶ Məsələn, Xəzəryanı dövlətlərin dövlət başçıları arasında keçirilmiş dörd Zirvə toplantısı (2002-ci il Aşqabad, 2007-ci il Tehran, 2010-cu il Bakı və 2014-cü il Həştərxan) zamanı imzalanmış Sazişlər, Azərbaycan, Rusiya, İran, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında imzalanmış 2010-cu il tarixli *"Xəzər dənizində təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq haqqında"* Saziş, 2011-ci il tarixli *"Xəzər dənizinin çirklənməsinə qarşı birgə mübarizəyə dair"* Saziş, 2003-cü il *"Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında"* Çərçivə Konvensiyası və Protokolları, Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiya arasında imzalanmış 2003-cü il *"Xəzərin dibinin orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi, su səthinin ümumi istifadəsi"* haqqında Saziş, *"Xəzər dənizinin dibinin həmhüddud sahələrinin bölgü xətlərinin kəşimə nöqtəsi haqqında"* Saziş və s.

dənizində terrorçuluqla mübarizədə əməkdaşlıq haqqında” Protokol, “Sərhəd xidməti orqanları arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət haqqında” Protokol) imzalanmışdır.

Xəzər Konvensiyasına görə tərəflər Xəzərdə bu Konvensiyaya və eləcə də, ona uyğun imzalanmış digər sazişlərə və tərəflərin milli qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Yəni digər Sazişlər də əhəmiyyətini və hüquqi qüvvəsini qoruyub saxlayır və onlar tərəflərin Xəzərdə fəaliyyəti çərçivəsində bütövlükdə nəzərə alınmalıdır. Həmçinin, Xəzər Konvensiyasının preambulasından və bir sıra normalarından görüldüyü kimi bu Konvensiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına əsaslanır və Xəzərə dair münasibətlərin tənzimlənməsində də beynəlxalq hüququn prinsip və normaları əsas alınmalıdır. Məsələn, həmsərhəd olan dövlətlər arasında daxili suların, ərazi sularının, balıqçılıq zonalarının, dənizin dibinin və təkinin bölünməsi məhz beynəlxalq hüququn prinsip və normaları nəzərə alınmaqla, tərəflər arasında razılaşmalar yolu ilə həyata keçirilməlidir. Beləliklə, Xəzərin hüquqi statusu və rejiminin müəyyən edilməsində bu Konvensiya ilə yanaşı ona uyğun imzalanmış (və ya imzalanacaq) digər müqavilələr, sazişlər və beynəlxalq hüququn prinsip və normaları da nəzərə alınmalıdır.

İndiyə qədər Xəzərin “*dəniz*” yoxsa “*göl*” olması üzərində mübahisələrə Xəzər Konvensiyası ilə son qoyulur. Hər nə qədər Konvensiyada “*Xəzər dənizi*” ifadəsi işlədilsə də, verilən anlayışdan bu ifadənin şərti olduğu məlum olur. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, “*Xəzər dənizi tərəflərin quru əraziləri ilə əhatə olunan ... su hövzəsidir*”. Anlayışdan görüldüyü kimi bu Konvensiyanın məqsədləri baxımından Xəzər nə “*dəniz*”, nə də “*göl*” deyil, bir “*su hövzəsi*”dir. Yəni Konvensiya ilə Xəzərə “*xüsusi hüquqi status*” verilir. Əslində isə bu, heç də gözlənilməz hal deyildir. Çünki sahilyanı dövlətlərin uzun illər nümayiş etdirdikləri fərqli və hətta davamlı dəyişən mövqelərini və iddialarını uzlaşdırdıqda müxtəlif yanaşmalar ortaya çıxmışdı. Bu yanaşmaları ümumiləşdirərək bir neçə başlıqda ələ almaq mümkündür.

Birinci yanaşma Xəzərə dəniz statusunun verilməsi idi. Belə olan təqdirdə Xəzər beynəlxalq dəniz statusu çərçivəsində bütün dünya dövlətləri üçün açıq hala gələcək, Xəzəri digər dənizlərlə birləşdirən kanallar beynəlxalq status alaraq beynəlxalq gəmiçilik üçün sərbəst istifadə oluna biləcək və Xəzərdə 1982-ci il tarixli “*Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz Hüququ Konvensiyası*” (bundan sonra “*BMTDHK*”) tətbiq ediləcəkdi¹⁷. O zaman da BMTDHK-nın müddəaları çərçivəsində Xəzərin həm səthi, həm də dibi hər bir sahilyanı dövlətin suveren hüquqlara sahib olduğu milli sektorlara bölünəcək, yəni hər bir dövlətin daxili suları, ərazi suları, müstəsna iqtisadi zonası, kontinental şelfi olacaq və hər bir dövlət öz milli sektorundakı resursların araşdırılması, hasilatı, kəşfiyyatı, işlənməsi və başqa suveren hüquqlarını həyata keçirə biləcəkdi. Bütün bunlar və xüsusilə də BMTDHK-ya görə ərazi sularının 12 mildən (1 dəniz mili = 1852 metr) artıq olmaması, digər üçüncü dövlətlərin dənizə sərbəst giriş-çixışının olması, bütün dövlətlər baxımından üzgüçülük azadlığının olması, dənizə birbaşa çıxışı olmayan və ya əlverişsiz coğrafi mövqeyə malik dövlətlərin canlı resursların hasilatında iştirak hüququnun olması, dənizdə başqa dövlətlərin hərbi gəmilər üzdürə bilməsi, üçüncü dövlətlərə məxsus silahlı qüvvələrin mövcud olması imkanı və s. şərtlər bəzi Xəzəryanı dövlətləri qətiyyən qane etmirdi. Ona görə də Xəzərə dəniz statusu verilməsinə qarşı çıxırdılar.¹⁸ Xəzər Konvensiyasında beynəlxalq dəniz hüquq

¹⁷ Hər nə qədər BMTDHK-nı Xəzəryanı dövlətlərdən sadəcə Azərbaycan və Rusiya ratifikasiya etmiş olsa da, məlum olduğu kimi bu Konvensiyanın normaları əsasən beynəlxalq dəniz hüquqi adət qaydalarından formalaşdığı üçün bu qaydalar onu ratifikasiya etməyən dövlətlər üçün də beynəlxalq dəniz hüquqi adət qaydaları kimi tətbiq edilə bilər.

¹⁸ Xəzərin dəniz olmadığı fikrini müdafiə edənlərin dəlilləri ondan ibarətdir ki, beynəlxalq dəniz hüququ cəhətdən dənizin başlıca iki xüsusiyyəti var: 1) duzlu olması; 2) bütün dünya üzərində təbii birləşməsinin (digər

qaydalarından kifayət qədər istifadə edilsə də, dəniz ərazilərinin fərqli təsnifatı və sahəsi, su səthi ilə dibinin bölgüsünün ayrı-ayrı aparılması, onların rejiminin fərqli qaydalara tabe tutulması, sərhədlərin və çıxış xətlərinin müəyyən edilməsinin xüsusiyyətləri, sahilyanı dövlətlərin fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi prinsiplər və qaydalar, üçüncü dövlətlərin Xəzərdəki fəaliyyətinə qoyulan ciddi məhdudiyətlər və s. qaydalar onun BMTDHK-dan kifayət qədər fərqli olduğunu göstərir. Əgər Xəzərə dəniz statusu verilsəydi, qeyd olunan bu və digər qaydaları tətbiq etmək mümkün olmayacaqdı.

İkinci yanaşma Xəzərə göl statusunun verilməsi idi. Ancaq bu yanaşmanın özünü də iki hissəyə bölmək olar: “*sərhəd gölü*”¹⁹ və sadəcə “*göl*”. Əgər Xəzər sərhəd gölü kimi qəbul edilsəydi BMTDHK-nın tətbiq edilməsi mümkün olmayacaqdı. Ancaq beynəlxalq hüquqda sərhəd gölləri üçün qəbul edilmiş ümumi bir anlayış, bölgü metodu, sərhəd müəyyən etmə qaydası, hüquqi rejim yoxdur. Belə vəziyyətdə beynəlxalq təcrübədən istifadə edilə bilərdi. Bu cür təcrübəyə Keniya, Tanzaniya və Uqanda arasındakı “*Viktoriya Gölü*”, ABŞ və Kanada arasındakı “*Böyük Şimali Amerika Gölləri*”, Fransa və İsveçrə arasındakı “*Cenevrə Gölü*”, Malavi, Mozambik və Tanzaniya arasındakı “*Malavi (Nyasa) Gölü*” misal göstərilə bilər. Bu beynəlxalq təcrübəyə görə sərhəd gölü bütün sahilyanı dövlətlər arasında “*orta xətt*” (“*ekvidstansiya*”/“*bərabər uzaqlıq*”) prinsipinə görə tamamilə (həm su sahəsi, həm də onun dibini və təkini) bölünür.²⁰ Ancaq Xəzər Konvensiyasından Xəzərdə bu təcrübənin tətbiq edilmədiyini, bu yanaşmadan fərqli qaydaların mənimsəndiyini və beləliklə sərhəd gölü statusundan da yan keçildiyini məlum olur.

Bununla yanaşı, Xəzərin sadəcə göl olduğu yanaşmasına görə Xəzər sahilyanı dövlətlər arasında “*ümumi mülkiyyət*” (“*kondominium*”) şəklində birlikdə və ortaq istifadə edilməlidir. Beynəlxalq hüquqda qapalı bir su hövzəsi üzərində ümumi mülkiyyətə dair sadəcə bir nümunə vardır ki, bu da Salvador, Honduras və Nikaraqua arasındakı “*Fonseca Körfezi*”nin bölgüsüdür. Hərçənd Fonseca Körfezinin statusu Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarı ilə müəyyən edilmişdir. Bu qərarın səbəbi körfezin əvvəllər tək bir dövlətə məxsus olması, uzun müddət (üç sahilyanı dövlət müstəqil olandan sonra da) ümumi bir su hövzəsi kimi istifadə edilməsi və coğrafi cəhətdən hər hansı formada bölünməsinin çətin olması idi. Amma Xəzərin heç vaxt tək bir dövlətə aid olmaması, əvvəlki zamanlardan bəri ən azı iki fərqli dövlət (Çar Rusiyası/SSRİ və İran) tərəfindən istifadə edilməsi və Xəzərdə ümumi mülkiyyətin tətbiq edilməsinin hüquqi, tarixi və coğrafi cəhətdən mümkün olmaması səbəbi ilə bu təcrübənin Xəzərə tətbiq edilməsi mümkün deyildi. Həmçinin, “*ümumi mülkiyyət*” (*kondominium*) nəzəriyyəsi, ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq qaydalarına da ziddir.

Sonuncu yanaşma Xəzərə xüsusi hüquqi status verilməsi idi. Xəzərin xüsusi bir su hövzəsi olduğu və özünə məxsus bir çox xüsusiyyətlərinin mövcud beynəlxalq hüquq

dənizlərə və ya okeanlara təbii çıxışının) olması. Beynəlxalq təbii birləşməsi olmayan su hövzəsi duzluluğundan asılı olmayaraq beynəlxalq dəniz hüququ cəhətdən dəniz olaraq dəyərləndirilmir. Beləliklə, digər dənizlərlə və okeanlarla təbii birləşməsi olmadığından (digər dənizlərlə əlaqəsi sadəcə süni yollarla - kanallar vasitəsi ilə yaradıldığından) Xəzər dəniz kimi qiymətləndirilmir. Bunun əksini (yəni Xəzərin dəniz olduğunu) iddia edənlər isə Xəzərin adını, sahəsini və duzluluğunu əsas gətirərək, Xəzərin kanallar vasitəsilə digər dənizlərə (dolayısı ilə dünya okeanına) birləşdiyini, BMTDHK-da da bu birləşmənin təbii və ya süni yolla olacağına dair hər hansı bir ifadənin yer almadığını, ona görə də Xəzərin dəniz olduğunu irəli sürürlər. Ancaq kanalların beynəlxalq dəniz hüququnun tənzimləmə predmeti olmadığı və süni birləşmələrin qapalı su hövzələrini dənizə çevirmədikləri əsası ilə bu iddia qəbul edilmir.

¹⁹ Sərhəd gölünün tərfi beynəlxalq hüquqda verilməyə də, hüquqşünaslar tərəfindən verilmiş müxtəlif təriflər vardır. Sərhəd gölləri iki və ya daha çox dövlətin sahilləri ilə əhatələnmiş, dünya okeanı ilə təbii əlaqəsi olmayan və sahilyanı dövlətlər tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən, özünəməxsus beynəlxalq hüquqi statusa və rejimə sahib su sahələri olaraq qəbul edilir.

²⁰ Sərhəd gölünün sərhədlərinin müəyyən edilməsində nadirən istifadə edilən bir metod da, Boliviya və Peru arasındakı “Titikaka Gölü”nün bölünməsi olduğu kimi hər bir sahilyanı dövlətin 12 mil ərazi sularına sahib olması, gölün qalan hissəsinin isə ümumi istifadədə olmasıdır.

qaydalarına və beynəlxalq təcrübəyə uyğun gəlmədiyi, bu səbəbdən də xüsusi hüquqi status müəyyən edilməli olduğu fikri irəli sürülürdü. Bu görüşə görə Xəzərin bölgüsü ənənəvi olmayan xüsusi metodlar tətbiq edilərək müəyyən edilməlidir. Bu “*xüsusi*” status sahilyanı dövlətlərə Xəzərin hüquqi statusunu mövcud konvensiya, müqavilə və ya təcrübəyə uyğunlaşdırmaqdan sonra bunlardan heç birini əsas almadan, yeni bir status və rejim müəyyən etmək imkanı verirdi. Məsələn, hər ölkə öz suverenliyində qalan və sərhədləri xüsusi metodlarla müəyyən edilmiş bir bölgəyə sahib ola, qalan bölgələr isə ümumi istifadə edilə bilər. Göründüyü kimi Xəzər Konvensiyasında məhz bu yanaşmadan çıxış edilərək Xəzərə məqsədli şəkildə “*xüsusi hüquqi status*” verilir. Xəzərə və onun resurslarına münasibətdə yalnız sahilyanı dövlətlərin suveren hüquqlara malik ola bilməsi, Xəzərdə müstəsna olaraq sahilyanı dövlətlərin bayraqları altında üzən gəmilərin sərbəst üzgüçülüüyü, üçüncü dövlətlərin silahlı qüvvələrinin mövcud olmasının qadağan edilməsi, tərəflərin sabit silahlanma balansının təmin edilməsi kimi qaydaların gətirilə bilməsi məhz Xəzərə xüsusi hüquqi status verilməsi səbəblərindən idi. Bununla belə, Xəzər Konvensiyasında beynəlxalq dəniz hüquq qaydalarından da kifayət qədər istifadə edilir.

Xəzər xüsusi hüquqi status çərçivəsində “*akvatoriya*” və “*sektor*” olaraq iki hissəyə ayrılır. Xəzərin akvatoriyasına daxili sular, ərazi suları, balıqçılıq zonaları və ümumi su məkanı daxildir. Sektor isə dib və təkin sahələrindən ibarətdir. Bu statusa əsasən, Xəzərin sadəcə akvatoriyası tərəflər arasında bölünür. Sektorun bölgüsünün isə həmsərhəd dövlətlərin qarşılıqlı razılaşması ilə (sazişlə) həyata keçiriləcəyi təsbit edilir. Akvatoriyanın bölgüsü zamanı genişlik də fərqli müəyyən edilir: 15 mil ərazi suları, 10 mil balıqçılıq zonası, qalan su səthi isə ümumi istifadədə olan ümumi su məkanı. (*Bütün bu və digər məsələlər Xəzərin hüquqi rejiminə dair məqaləmizdə yer alır.*)

Xəzər Konvensiyasında Xəzərin xüsusi hüquqi statusundan irəli gələn bir sıra mühüm prinsiplər təsbit edilir:

- Dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə, suveren bərabərliyinə hörmət, zor işlətməmək və zor işlətməklə hədələməmək, qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq;
- Xəzərə və onun resurslarına münasibətdə yalnız sahilyanı dövlətlərin suveren hüquqlara malik olması;
- Xəzərin yalnız sülh məqsədlər üçün istifadə olunması, onun sülh, mehriban qonşuluq, dostluq və əməkdaşlıq zonasına çevrilməsi;
- Xəzərlə bağlı məsələlərin həllinin Tərəflərin müstəsna səlahiyyətinə aid olması və bütün məsələlərin dinc vasitələrlə həll edilməsi;
- Xəzərdə Tərəflərin sabit silahlanma balansının təmin edilməsi, hərbi quruculuğun bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınması ilə, ağlabatan hədlərdə həyata keçirilməsi;
- Xəzər dənizində Tərəflərə məxsus olmayan silahlı qüvvələrin mövcud olmaması;
- Tərəflərdən hər hansının əleyhinə təcavüz və digər hərbi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün hər hansı bir Tərəfin öz ərazisini digər dövlətlərə verməməsi;
- Qəbul edilmiş qaydalara riayət etməklə hər bir Tərəfin ərazi sularının hüdudlarından kənarında dəniz üzgüçülüünün azadlığı;
- Tərəflərin müəyyən edilmiş qaydalar çərçivəsində Xəzərdən digər dənizlərə, dünya okeanına və geriye azad çıxış hüququ;
- Xəzərdə müstəsna olaraq Tərəflərin hər birinin bayraqları altında üzən gəmilərin üzgüçülüüyü, limanlara giriş/çıxışın həyata keçirilməsi;
- Beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq mülki hava gəmilərinin uçuş azadlığı;

- Xəzər dənizinin təbii ətraf mühitinin qorunması, onun bioloji resurslarının mühafizəsi, bərpası və səmərəli istifadəsi və s.

Qeyd etməliyik ki, Xəzər Konvensiyası heç də Xəzəryanı dövlətlər arasındakı bütün problemləri həll etmir. Məsələn, mühüm məsələlərdən biri olan düz çıxış xətlərinin çəkilmə metodikası müəyyən edilməyib. Eləcə də Konvensiyada Xəzərin akvatoriyasının bölgüsü tam şəkildə müəyyən edilsə də, təbii sərvətlərlə zəngin olan və əsas mübahisə predmeti olan sektorun (dib və təkin) bölgüsü tam həll edilməmiş qalır. Belə ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsinə görə Xəzərin dibinin və təkinin bölünməsi beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsipləri və normaları nəzərə alınmaqla, yanaşı və qarşı-qarşıya yerləşən dövlətlər arasında razılaşmalar yolu ilə həyata keçiriləcəkdir. Yəni Xəzərin bütün su səthi Konvensiya ilə bölünməyə də, dibi və təki beynəlxalq hüquq qaydalarına riayət olunmaqla həmsərhəd dövlətlər arasında imzalanacaq başqa sazişlər vasitəsi ilə bölünməlidir.

Məlum olduğu kimi, Xəzərin şimal hissəsinin dibi və təkinin bölgüsü ikitərəfli və üçtərəfli sazişlər vasitəsi ilə artıq təmin edilmişdir. Belə ki, 1998-ci ildə Rusiya ilə Qazaxıstan arasında "Xəzərin Şimal hissəsinin dibinin bölünməsinə dair" Saziş imzalanaraq Xəzərin dibinin bu iki ölkə arasında orta xətt üzrə sektorlara bölünməsi təsbit edildi. 2001-ci ildə Azərbaycanla Rusiya arasında imzalanmış "Xəzər dənizində birgə fəaliyyət haqqında" Bəyanat bu iki ölkənin də orta xətt üzrə Xəzərin dibinin sektorlara bölünməsinə dair razılığa gəldiyini göstərdi. 2003-cü il mayın 14-də də Astanada Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan arasında "Xəzərin dibinin orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi, su səthinin ümumi istifadəsi haqqında" Saziş imzalanaraq bu üç ölkə arasında Xəzərin dibinin tamamilə orta xətt üzrə bölünməsinə dair yekun razılığa gəldi. 2014-cü ildə isə Qazaxıstan və Türkmənistan arasında Xəzərin dibinin bölünməsinə dair müqavilə bağlanmış və onlar arasında da dibin bölgüsü ilə bağlı məsələ həll edilmişdir. Nəticədə Xəzərin şimal və şərq hissəsində su səthi ilə yanaşı Xəzərin dibi və təki də Sazişlərlə orta xətt prinsipinə əsasən bölünmüşdü. Ancaq Azərbaycan, Türkmənistan və İran arasında belə Saziş olmadığına görə onlar arasında Xəzərin dibinin bölgüsü həll edilməmiş qalır. İndiyə qədər bu problemin kökündə isə yenə də dövlətlərin milli maraqlara söykənən fərqli mövqeləri dayanırdı.²¹

Belə ki, İran, Xəzərin orta xətt üzrə bölünməsinə qarşı olub, Xəzərin heç bir beynəlxalq hüquqa əsaslanmayan və reallaşdırılması coğrafi baxımdan çətin olan beş bərabər sektora bölünməsinin (dənizin dibinin 20% olmaqla beş sahilyanı ölkə arasında bərabər bölünməsi, səthinin isə ümumi istifadədə saxlanması) tərəfdarı idi. O, sahilyanı dövlətlərin Xəzərin resurslarından tək tərəfli istifadə edilməsinə qarşı çıxaraq qətiyyətlə ikitərəfli və ya üçtərəfli sazişlərin imzalanmasının əleyhinə idi. Bu səbəblə Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında Xəzərin dibinin bölünməsi ilə bağlı Sazişlərin də heç birini qəbul etmədiyini bildirirdi. Azərbaycanla İran sərhədində (faktiki olaraq Azərbaycan ərazisində) yerləşən "Alov" yatağı da bu mübahisənin əsas bir hissəsini təşkil edirdi. Halbuki, İran SSRİ ilə bağladığı müqavilələrlə 10 millik sahil xətti xaricindəki ərazini faktiki olaraq SSRİ-nin istifadəsinə buraxmış, sonradan iki ölkə arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi zamanı da

²¹ Azərbaycan Respublikasının mövqeyi onun Konstitusiyasında birmənalı şəkildə ifadə olunur. Konstitusiyanın 11-ci maddəsində "Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir" deyilərək Xəzərin Azərbaycana aid olan milli sektoru konstitusional təminat altına alınmış və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində göstərilmişdir. Azərbaycan, mövqeyində hər zaman beynəlxalq hüququn tələblərini əsas tutmuş, beynəlxalq hüquqda ümumi qəbul edilmiş "orta xətt" prinsipindən çıxış edərək Xəzərin sahilyanı dövlətlər arasında milli sektorlara bölünməsinə, hər dövlətin öz milli sektoru üzərində müstəsna suverenliyə malik olmasını müdafiə etmişdir. Azərbaycan heç bir Xəzəryanı ölkənin hüquqi, iqtisadi-siyasi maraqlarını pozmamış, bölgədə hamı üçün bərabər, rəqabətə əsaslanan, region dövlətlərinin ortaq maraqlarına xidmət edən, hərbi münaqişəni istisna edən əməkdaşlıq şəraitinin yaradılmasını irəli sürmüşdür.

Xəzərin Astara və Həsənqulu limanlarının sərhəd olaraq təyin edilməsini qəbul etmişdi. Eləcə də, SSRİ 1970-ci illərdə Xəzərin ona məxsus hissəsini Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistan Sovet Respublikaları arasında orta xətt prinsipinə əsasən iqtisadi bölgələrə ayırdığı zaman İran, bütün bunlara qarşı etirazını bildirməmiş, yəni Xəzərin bu cür bölgüsünü, mövcud sərhədləri qəbul etmişdi (*"estoppel" prinsipi*). Hərçənd İranın mövqeyi yalnız bu ölkənin geosiyasi maraqlarına yönəlib, digər sahilyanı dövlətlərin mənafeələrinə və beynəlxalq hüquq qaydalarına zidd olduğundan qəbul edilməsi mümkün deyildir.

Türkmənistan isə Xəzərin statusu və bölgüsü ilə bağlı digər dövlətlərə nisbətə qeyri-müəyyən və tez-tez dəyişən mövqe nümayiş etdirərək Azərbaycanla əvvəllər *"Azəri"* və *"Çıraq"*, daha sonralar isə əsas iddiası olan Türkmənistanın *"Sərdar"* adlandırdığı *"Kəpəz"* yatağının istismarı ilə bağlı razılığa gələ bilməmişdir. Türkmənistan sonradan Xəzərin bölünməsi zamanı orta xətt prinsipini qəbul etsə də, çıxış xətləri çəkilərkən Azərbaycanın *"Abşeron"* yarımadasının və *"Cilov"* adasının nəzərə alınmamalı olmasını iddia etmişdir. Ancaq Türkmənistanın orta xəttin müəyyən edilməsi zamanı ölkənin təbii sahil xəttinin və adaların uc nöqtələrinin nəzərə alınmasına dair etirazı dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb olmaqla yanaşı, bunun heç bir hüquqi əsası da yoxdur. Birincisi, Xəzər 1970-ci ildə dörd ölkə arasında faktiki olaraq bölgələrə ayrılarkən ölkənin sahil xətləri və sahilə yaxın adaları əsas alınaraq bu günkü *"Günəşli"*, *"Çıraq"*, *"Azəri"* və *"Kəpəz"* yataqlarının daxil olduğu sahə Azərbaycanda yerləşən *"Kaspmor Neftqaz"*a, *"Kəpəz"*dən şərqlə olan hissə isə Türkmənistanın oxşar müəssisəsinə həvalə olunmuşdu. İkincisi, Türkmənistanın Konstitusiyasında onun SSRİ-nin hüquqi varisi olduğu bəyan edilmişdir. Beynəlxalq hüquqa görə varis dövlət varisi olduğu dövlətin hüquqi öhdəliklərini də daşıyır. Üçüncüsü də, *"Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında"* 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasına görə dövlətlərarası münasibətlərdə tərəflərdən biri mövcud olan faktiki vəziyyətə uzun müddət etiraz etməzsə, susarsa və ya qəbul edərsə bu hal tərəflər üçün hüquqi olaraq məcburilik qazanır. Bu cəhətdən Türkmənistanın uzun illər bu bölgünü qəbul etməsi (və ya susması) onun etiraz haqqını ortadan qaldırmışdır.

Göründüyü kimi Xəzərin dibinin bölünməsində hazırda yekdillik yoxdur. Ancaq bu məsələnin həll edilməsi, eləcə də Konvensiyanın səmərəli yerinə yetirilməsi, düz çıxış xətlərinin müəyyən metodikasına dair sazişin işlənilib hazırlanması, Xəzərdə əməkdaşlığın nəzərdən keçirilməsi və digər məsələlərin həlli məqsədilə Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirliklərinin himayəsi altında yüksək səviyyəli müntəzəm beştərəfli məsləhətləşmə mexanizmi yaradılmışdır.

Beləliklə, bütün müsbət və çatışmayan cəhətləri ilə birlikdə Xəzər Konvensiyası regionda gərginliyin azaldılmasında mühüm rol oynayan, Xəzərin hüquqi statusunun və hüquqi rejiminin, Xəzəryanı dövlətlərin əsas hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsində əsas hüquqi baza olan, tərəflərə bir çox məsələni konkret hüquqi sənədə dayanaraq həll etmək imkanı verən mühüm beynəlxalq hüquqi sənəddir.

Son olaraq onu qeyd edək ki, Xəzər Konvensiyası hələ qüvvəyə minməyib. Çünki Konvensiyanın qüvvəyə minməsi üçün beş dövlətin hamısı bu Konvensiyanı ratifikasiya etməli və həmin ratifikasiya sənədini (fərmanı) depozitari funksiyalarını həyata keçirən Qazaxıstan Respublikasına verməlidir. Beşinci ratifikasiya sənədi Depozitari tərəfindən alındığı tarixdən bu Konvensiya qüvvəyə minir. Ancaq Konvensiyanın qüvvəyə minməsi üçün müəyyənləşdirilmiş bu şərt hələ tam baş tutmayıb. Belə ki, Konvensiyanı hazırda 4 dövlət (Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan) ratifikasiya edib. Ancaq beşinci dövlət (İran) tərəfindən ratifikasiya edilmədiyinə görə Konvensiya hələ qüvvəyə minməyib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiya mətni.
<http://e-qanun.gov.az/framework/41551>
2. Aslanlı A.: “*Geosiyasi Rəqabət və Geoiqtisadi Maraqlar Zəminində Xəzər Hövzəsinin Qordi Düyünü*”.
https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=75d66d88-9deb-660c-104a-2de4295aadc4&groupId=252038
3. Akar Ö.F.: “*Uluslararası alanda Hazar’ın statüsü sorunu*”, Türkiyə, Kayseri 2015.
https://www.academia.edu/19729272/Uluslararası_Alanda_Hazarın_Statüsü_Sorunu
4. Kepbanov Y.A.: “*The New Legal Status of the Caspian Sea is the Basis of Regional Co-operation and Stability*”, Perceptions Journal of International Affairs, December 1997-February 1998.
<http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/YOLBARS-A.-KEPBANOV.pdf>
5. Мамедов Р.: “*Международно-правовое содержание и значение Конвенции о правовом статусе Каспийского моря от 12 августа 2018 года*”, Проблемы постсоветского пространства / Post-Soviet Issues 2019 6(2).
<https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/198/190>
6. Мамедов Р.: “*Международно-правовой статус Каспийского моря : вопросы теории и практики*” автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук, Баки 2007.
<http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1277810>
7. Мамедов Р.: “*Международно-Правовой Статус Каспийского Моря: Вчера, Сегодня, Завтра (вопросы теории и практики)*”, Central Asia and Caucasus, 2000.
<https://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/19.Mamedov.shtml>
8. Мохаммадреза М.: “*Правовой статус Каспийского моря*”, Matters of Russian and International Law. 2018, Vol. 8, Is. 7A.
<http://publishing-vak.ru/file/archive-law-2018-7/19-malimir.pdf>
9. Həsənov Ə.: “*Xəzərin hüquqi statusu məsələsi və Azərbaycanın geoiqtisadi maraqları*”, 525-ci qəzet, 2010, 14 noyabr.
<http://www.anl.az/down/meqale/525/2010/noyabr/141345.htm>
10. “*Xəzərin hüquqi statusu: Aktau sammitinin tarixi və geosiyasi özəllikləri*” 16.08.2018. <http://newtimes.az/az/economics/5728/>

DETERMINING THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA IN ACCORDANCE WITH THE CONVENTION

Asgarov Natig Ferhad,
The teacher of the “International Private Law
and European Law” department of the BSU, PhD.
Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan

Abstract: The status of the Caspian Sea has been a controversial issue for many years and has been the subject of many scientific studies. As it is known, on August 12, 2018, was adopted the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea. This Convention assesses many issues, including legal status. This article seeks to assess the legal status of the Caspian Sea under this Convention (but the legal regime is the subject of another article.) At the same time, the essence of the issue (status problem) was touched upon in order to better understand the topic. Because this problem has not been solved for many years and has continued to some extent due to the different and contradictory positions of the Caspian littoral states, based on national interests rather than the norms of international law.

Keywords: Caspian, sea, border lake, middle line, Caspian Convention, special legal status.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПИЙСКОГО МОРЯ В СООТВЕТСТВИИ С КОНВЕНЦИЕЙ

Аскеров Натик Фархад оглы,
Преподаватель кафедры "Международного Частного
Право и Европейского Право" БГУ, кандидат юридических наук
Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики

Аннотация: Статус Каспийского моря был спорным вопросом на протяжении многих лет и был предметом многих научных исследований. Как известно, 12 августа 2018 года была принята Конвенция о правовом статусе Каспийского моря. Конвенция оценивает многие вопросы, в том числе правовой статус. Эта статья направлена на оценку правового статуса Каспийского моря в рамках настоящей Конвенции (но правовой режим является предметом другой статьи). В то же время суть проблемы была затронута для лучшего понимания темы. Потому что эта проблема не была решена в течение многих лет и продолжалась в некоторой степени из-за различных и противоречивых позиций прикаспийских государств, основанных на национальных интересах, а не на нормах международного права.

Ключевые слова: Каспий, море, пограничное озеро, средняя линия, Каспийская Конвенция, особый правовой статус.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun 08 may 2008-ci il, 19 aprel 2010-cu il və s. Qərarları
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR MPM-in 420-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 28 fevral 2012-ci il tarixli Qərarı
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 23 fevral 2000-ci il, 19 aprel 2001-ci il, 31 may 2002-ci il, 27 dekabr 2002-ci il, 17 iyun 2003-cü il, 20 sentyabr 2004-cü il, 29 iyun 2007-ci il, 21 iyun 2010-cu il, 20 oktyabr 2011-ci il, 12 mart 2012-ci il, 9 iyul 2013-cü il, 16 dekabr 2014-cü il, 14 may 2015-ci il, 27 yanvar 2015-ci il, 27 iyul 2016-cı il, 21 oktyabr 2016-cı il Qərarları
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun 15 iyul 2011-ci il, 20 oktyabr 2011-ci il, 13 dekabr 2011-ci il, 16 dekabr 2011-ci il, 12 mart 2012-ci il, 3 iyun 2013-cü il, 9 iyul 2013-cü il, 15 iyul 2014-cü il, 14 may 2015-ci il, 16 oktyabr 2015-ci il Qərarları
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 27 may 2008-ci il, 15 aprel 2011-ci il, 20 oktyabr 2011-ci il, 15 yanvar 2018-ci il, 24 fevral 2020-ci il, 24 fevral 2020-ci il Qərarı
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 21 iyun 2010-cu il Qərarı
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 30 aprel 2018-ci il, 8 yanvar 2020-ci il Qərarları.
8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 8 iyun 2006-cı il, 13 iyun 2008-ci il, 30 iyul 2008-ci il, 22 dekabr 2017-ci il Qərarlar
9. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 21.05.2004-cü il və 12.04.2017-ci il tarixli qərarları.
10. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 25 yanvar 2005-ci il tarixli, 30 aprel 2018-ci il tarixli Qərarları
11. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun A.Anağiyevin şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki kollegiyasının 8 may 2013-cü il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 30 yanvar 2014-cü il Qərarı
12. Azərbaycan qəzeti . 2010.- 12 may.
13. Əliyev Ə. İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, Huquq ədəbiyyatı nəşriyyatı. 2013.
14. Dünya Bankının “Doing Business 2020” və Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun yeni hesabatı.
15. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005.
16. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyasının Preambulası.
17. KM-nin əksər Qərarları.
18. Konstantin Markin Rusiyaya qarşı (BP), &89.
19. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, M.2.b.3(b)
20. Qanunun aliliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. R.Məmmədov, Ə.İsmayılova, C.Hacıyev. Bakı 2009.
21. Sosial Hukuk Hukukun Toplumsal Temelleri, Aydın Başbuğ.
22. Зоркин В.Н. Развитие конституционного права России. М., 2001.

23. Гаврилов В.В. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека // Московский журнал международного права. 1995. N 4.

24. Кистяковский. Б.А. *В защиту права* (Интеллигенция и правосознание). М., 1909.

25. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв.ред. Б.А.Страшун. 4-е изд. М., Норма, 2005.

26. Права человека. Учебник для вузов. Отв. ред. Е.А. Лукашева, М., Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА·М), 2003.

27. Aliyev S.I., Rzayev R.S. Advancement of court proceeding as a guarantee for the effective protection of human rights. Proceedings of the 7th International Conference on "Control and optimization with industrial applications".

28. Recommendation Rec (2004) 6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session).

29. www.e-qanun.az.

APJ

Azərbaycan Prokuroru Jurnalı

LAW JOURNAL

Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin mətbəəsində səhifələnmiş və çap edilmişdir.

Çapa imzalanmışdır: 06.07.2021
60x84 1/8 formatda 96 səhifə həcmdədir.
Tiraj: 300 nüsxə

© "Azərbaycan Prokurorluğu", 2021